

શ્રી સાહિય કુંજ અથમાળા.

મહત્ત
કુંજ.

ગુણમહાર

અને

આદર્શ બ્રાહ્મ-સ્તોત્ર.

“ મહારે ગાર્ગી તો કલકે અચારી,
ગુણ કે કલમ આપો.
હુકુ રાખત અપરમે ચાલો,
દિવસ કલમ ઉઠરતી થી.”

અકાશીક તથા અનુવાદક:—

અંબાદાસ શ્રી. પટેલ, રાસોલકર.
સંપાદક:—“ શ્રી સાહિય કુંજ અથમાળા.”

શ્રી ગુણસત શ્રી પ્રેમમાં-સોમાવાત મંજલમે છ.પુ.
સીમોદ, પાંચ ફુગા-અમદાવાદ.

સુવર્ણમાલિનીવસંત-સુવર્ણવસંતમાલિની.

તોલા ૧ ના રા. ૧૨)માર.

(બનાવટ-યોગરત્નાકર પૃષ્ઠ ૧૧૨)

બનાવટ-સુવર્ણભરમ, સાચા મોટીની ભરમ, રસસિંદૂર, મરી, જસદની લાલ ભરમ, માખણ, હીંચુ રસ આટલી ચીજના ચોરથી આ ઔષધ સાચીય મહત્તિ પ્રમાણે બને છે.

બુણ-હૃદયરોગક્ષયોરઃક્ષતમસ્તિક્રોગાન્ યૂનાં વીર્યદોષાન્ સ્ત્રીणां ક્રતુ-
દોષાન્ બાલાનાં સર્વરોગાન્ વાધક્યજાન્ ગદાન્ હન્તિ વૃષ્યઃ શક્તિપ્રદશાયુધ્યઃ

સુવાનો-સ્વપ્નામાં કે પેશાબમાં વીર્યઆવ, ખણી વખત પેશાબ થવો, શરીરનું નિસ્તેજપણું, છાતીની કે ફેફસાની નબળાઈ, પેમેડ, બુખ ન લાગવી, ખોરાક ન પચવા, વધુ વખત ઝાડો થવો, વાન ૧૧ કે મગજનું કામ કરતાં થાક થડવો કે કંટાળો થપજવો, યાદશક્તિ આછી થવી, લોહી માંસ વીર્યાદિ ધાતુઓની આછી ઉત્પત્તિ ત્રેરે માટે ત ૧૬૪ શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે આ ઔષધ ધણું ઉપયોગી નિવડયું છે.

સ્રીઓ-મેરાંઓને-હરકોઈ અવસ્થામાં થનારા ફરદોથી થયેલી ક્ષીણતા, અશક્તિ, સર્વેક કે લાલ પ્રદરનું પડવું, ક્રતુદોષ, અત્યંત અને-
કનિત આવવો, પ્રસવના કષ્ટથી કે સુવાચના મંદવાદથી કે બોળે કાણુથી થયેલી શરીરની દુર્બળતા, દમરનું દુખવું, સુરડી, કામકાજમાં નિરસાક વિ. મદી બધ નડું લોહી આવી શરીર કાન્તિવાળું અને બળિષ્ઠ બને છે.

બાળકોને-જન્મથી માંડીને આ ઔષધ આપી શકાય છે, તાવ, કાંડા, દાંત આવવાથી થનારા ફરદો, અપચો, અજરો, પેટ દુખવું, ભરાઈ જવું. ઉધરસ, મોટી ઉધરસ, ઝડો અનિયમિત આવવો, શરદાં થઈ જવી, વશખ, ઉલટી, રો રો કર્યા કરવું, શરીરનો તપાસ, દુખ ન પચવું, વિ. ફરદોથી બાળક બચી શકે છે, અને નિરાશી સ્થિતિમાં ઉછરે છે. આ સાળામાં ભરમ રસાયન ગોળી ત્રેરે બનાવટની એક હબર ભંડળી ફવાઓ બને છે વધુ વિખત માટે ફેરોક મંગાવવું.

વારનું શિરનામું }
'રસસાળા-ગોડળ.' }

મનબ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો
એનેજર રમશાળા ઔષધાશ્રમ
પોસ્ટ ગોડળ-કાલીઆવાડ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૯૫૧ દર્શક

પુસ્તકનું નામ ગુલનૃસી

વિષય ૬૮૧૧:૩

શ્રી સાહિત્ય કુંજ ગ્રંથમાળા.

મણિકો ૨ જો.

“ ગુલબહાર ”

અને

આદર્શ બ્રાતૃ-સ્નેહ.

બહાર આપનો ઉસકે સાથહો,

ગુલ કે કદમ આમે.

હૃદય રખસત ચમનસે યહતો,

ફિર વહ હઠખ ઠહરતી ચી.

અનુવાદક :—

અબ્બાસખાન બી. પટેલ રામોલકર.

સંપાદક—શ્રી સાહિત્ય કુંજ ગ્રંથમાળા.

રામોલ—(ગુજરાત)

આવૃત્તિ ૧ લી.

સંવત ૧૯૭૭.

પ્રાપ્તિ લવાજમ રા. રા.

કુટક કૌમત ૦-૩-૦ આના.

પચીસ હજાર રોકડા રૂપીઆના ઇનામો.

અડધા રતલી } દેમોલ. { કોમત રા. ૨)
ડોઝ

શક્તિ વર્ધક દવા.

નખખાણના દરેક રોગોને મટાડી ખરૂં પુરૂષાતન આપી નવું જીવન બક્ષે છે, દરેક ડોઝમાં ઇનામી ટીકીટ પેક કરવામાં આવે છે. એજન્ટો માટે ઉમદા શરતો અર્ધા આનાની ટીકીટ ખીડી વીગતવાળું હેન્ડબીલ મંગાવો.

દેમોલ કેમીકલ વર્ક્સ.

જરીવાળા ખીલ્ડોજ પરેલ—સુખાધ

દદુ વિનાશક મલમ.

દાદર ગજકરણ પુળલી માટે આ દવા જગ જાહેર છે, ૨૪ કલાકમાં ગમે તેવા હઠીલા દાદરને ચોક્કસ કાયદો કરે છે. કી. ૪ આના.

૨૪ ડોઝ લેનારને ૧ રાસકોપ ઘડીયાલ મફત.

એટો મુરક હીના—આ મધુર સુગંધવાલા દેશી અતરો.

„ ગુલાબ તાજ કુલોમાંથી ખાસ બેચેલાં છે.

„ ખસ ફેન્સી ટયુબમાં પ્રત્યેકની કી. ૧૨) આ.

„ કેવડા ઉપરની ૧૨ ખાટલી લેનારને ૧ કાંડે

ખાંધવાનું ઘડીઆલ મફત.

ડી.ગબ્બર્ કારોનેશન કું.—ખેતવાડી

સુખાધ નં. ૪

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
આભાર-સ્વીકાર.
ગુજરાતી કાપરાઈટ-સંગ્રહ

નિચેનાં માસિકા પુસ્તકો મળ્યાં છે જેની ખેંચ આભાર સહ સ્વીકારીએ છીએ અભિપ્રાય હવે પછી,

(૧) પારદ માસિક ગાંડળ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૦ (૨) કર્મવીર લવાજમ ૨-૪-૦ અમદાવાદ, (૩) “સીતા વનવાસ” (૪) ટુંકા લેખો બન્નેના કર્તા બીખાભાઈ પુ. ગોધરાકર.

નવિન તથા સેકન્ડ હેન્ડ મશીનરી ખરીદનાર માટે

અમુદ્ય તક.

(કારખાનાવાળાઓ માટે ખુશ ખબર.)

અમેએ શહેર વડોદરામાં નીચેના નામથી મશીનરી તથા તેના છુટા છુટા ભાગો ખનાવવાની ફેક્ટરી ચાલુ કરી છે તેમાં દરેક જાતનું એટકામ તથા ફીટીંગ્સનું કામ તથા દરેક પ્રકારનું મશીન રીપેરીંગનું કામ પાસ થયેલા એક્ષપર્ટ એન્જનીયરની બતી હેખરેખથી કરી આપીએ છીએ. તથા દરેક મેકરના બહીતા એઈલ એન્જનો, સ્ટીમ એન્જનો, બાઇલરો, જીનીંગ તથા પ્રેસ ફેક્ટરીઓ જ્યાંખંધ વેચવાની તૈયાર હાય છે તે તથા જુની અને નવી મશીનરી ચોખ્ખા કમીસનથી વેચી આપીએ છીએ. તથા માથે પછું લઇએ છીએ. પરં વ્યવહાર કરો—

ધી વિષ્ણુ મશીનરી મેન્યુ. એન્ડ આર્ચન ફાઉન્ડરી લીમીટેડ

કે. રાવપુરા રોડ—વડોદરા.

સમર્પણ.

વિવિધ વિદ્યા વિશારદ સાહિત્યનુંરાણી
શ્રીમાન ગુલાબભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ
ઝાટેશ્વર નિવાસી,
મુ. રવાલીયા.

મારા પ્રતિ આપની અનહદ કૃપા તેથી આપ-
શ્રીની સાહિત્ય સેવાની ઉમદા કદર તરફ
આકર્ષીઈ આપશ્રીના કરકમલમાં આ
“ગુલાબહાર” અત્યન્ત ભાતૃ-
ભાવ પૂર્વક સમર્પિત
કરું છું.

હું છું આપનો,
અંબાઈદાસ બી. પટેલ,
રામોલકર.

।નવેદન.

પ્રિય સાહિત્ય વિલાપિ સજ્જનો !

આ ગ્રંથમાળાનો બીજો મણકો “ગુરૂ ખડાર” ગ્રાહક બન્ધુઓના ઠર ઠમલમાં મુકતાં મને વધારે સંતોષ થાય છે, અમોએ સાહિત્ય સેવાના લીધેલા શ્રમની ગ્રાહક બન્ધુઓએ અઘાળી પર્યંત હિમદા કદર કીધી છે; અને ભવિષ્યમાં તેજ મુજબ દરેક ગ્રાહકો અમોને ગ્રાહકો રૂપી સ્થાય મોકલાવી આપશે જોયું. અમો જેમ જનશે તેમ આ માળાદ્વારા ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો પ્રકટ કરી ગ્રાહકોની સેવામાં રજુ કરીશું.

ત્રીજો મણકો દસ ખાર ફરમાનો દળદાર થશે. જેને છપાઇ તૈયાર થતાં બેએક માસ વ્યતિત થશે. જે મણકો તૈયાર થશે ગ્રાહકોના તરફ વિના વિલંબે મોકલવામાં આવશે ઉઘરાણી કરવાની જરૂર નથી.

દરેક વાંચક વિચાર કરવાની જરૂર છે કે અઢી રૂપીયાના નજીવા લવાજમમાં બે હજાર પૃષ્ઠનું વાંચન આપવાનું અમોએ કયુલ કરેલું છે. જોયું આવા સસ્તા સાહિત્ય પ્રચારના કાર્યમાં પ્રત્યેક વાંચકોએ ગ્રાહકરૂપી સ્થાય મોકલવાની જરૂર છે.

આ ગ્રંથમાળાને ગ્રાહકો ધત્યાદકમાં સ્થાયતા મોકલનાર ખડારા ત્રણ મિત્રો છે જેમાં નાઇકા શાળાના હેડ માસ્તર રાજેશ્રી કુલાશંકર જીવરામ પુરોહિત છે તેમ પીજ નિવાસી ઠાલીદાસ ગોવિંદભાઇ અને સુનીલાલ વૈધરાજ એ ત્રણ મિત્રોનો આ સ્થળે આભાર માનું છું અને ઇચ્છું છું કે તેમના સહવિચારોને પ્રજા પુર ભરતીમાં આવે.

લી. સાહિત્ય શેવક “રામોલકર”

ગઝલ.

પ્રપંચી ! કે' ! ખરા કે નહીં !!!

અમારે આંગણે આવી, અમેને ખુબ લલચાવી;
 મયા આજે તમે ફાવી, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

સલામી તો પ્રથમ ભરતા, કહ્યું ડાહ્યાપણુ બર્થું કરતા;
 હમારાથી ખહુ ડરતા, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

કરી વેપારની વાતો, ફસાવ્યા ભોળવી આતો;
 હવે મારો તમે લાતો, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

ધિર્યા નાણાં કપટ વિધિ, લખાવી મીલકતો લીધી;
 ન પાછી એ તમે દીધી, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

નવાળી ચાલતી જ્યાં જ્યાં, કયાં કદમે તમે ત્યાં ત્યાં;
 લડાવ્યા માંહો માંહિયાં, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

પ્રથમ ભેળા અમે લીધા, અને ઘરમાં જવા દીધા;
 છતાં આજ્યા નહીં સીધા, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

દીધી જ્યાં આંગળી ત્યાં તો, બધી અમ દેહને પકડી;
 અને રાખ્યા તમે અકડી, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

કરી ખટપટ મહી પેઠા, મુનીમજી શેઠ ઘણે બેઠા;
 વચન જુઠાં અને મીઠાં, પ્રપંચી કે' ! ખરા કે નહીં ! ! ! !

કરેલા ગુણ ગયા વિસરી, ચલાવો ચાલતો દુસરી.
 બહુ ખાધાં માંખણ મીસરી, પ્રપંચી કો' ! ખરા કે નહીં ? ! !
 બધું મહાદેવથી કોટા, પુજન કર્યું હારને ગોટા;
 ક્યાં એ સૌ તમે જોટા, પ્રપંચી કો' ! ખરા કે નહીં ? ! !
 સલામી સાચી નહીં દેવી, થયા દુઃખી તમને સેવી;
 અધમતા આદરી એવી, પ્રપંચી કો' ! ખરા કે નહીં ? ! !
 હવે ફરીયાદ ક્યાં કરવી, અદાલત ન્યાયની ભરવી;
 અરજ પ્રભુ આગળે ધરવી, પ્રપંચી કો' ! ખરા કે નહીં ? ! !
 (ધૃત્વરચન્દ્ર અવિનાસી યોગેન્દ્ર.)

ગઝલ

અમારે ને તમારે શું ?

વગાડી હાથથી ચપટી, લીધાં સાધન બધાં ચપટી;
 અમે ભોળાં તમે કપટી, અમારે ને તમારે શું ?
 પુરો વિશ્વાસ તો દીધો, ખતાવ્યો માર્ગ ના સીધો;
 દગો છેવટ અરે ! દીધો, અમારે ને તમારે શું ?
 ખરા બહાદુર તમે કહાવો, બુલમ કરતાં ઘણું કાવો;
 ન ચાલે કોઇનો દાવો, અમારે ને તમારે શું ?

ત્રિજેરીમાં તમે પુરા, લઢે લયિઆરમાં શુરા,
કયો નિરદોષિના શુરા, અમારે ને તમારે શું ?

જુલમ પંજળમાં કીધો, છતાં મનસાક ના દીધો;
અમલ દારૂ તમે પીધો, અમારે ને તમારે શું ?

ધમાલો ધર્મ પર કીધો, ખિલાફતને ખુંચી લીધો;
નજર આપે નહી દીધો, અમારે ને તમારે શું ?

કયો પરદેશીને ધ્યારા, રચ્યા ત્યાં કાયદા ન્યારા;
રક્ષાના ધમના ધારા, અમારે ને તમારે શું !

કરી હા ! આંખને કરડી, નાંખ્યા ઘંટી મટી ભરડી;
હવે બગ્યા આળસ મરડી, અમારે ને તમારે શું ?

(વસોવાળા અમીન મુશ્વરચંન્દ્ર અવિનાશી યોજેન્દ્ર

ગુલબહાર

અને

આદર્શ ભાતૃસ્નેહ.

(એક ઐતિહાસિક નવલકથા.)

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

પ્રકાશન.

ગાની દક્ષિણ કીનારા પર, ભાગલપુરથી પશ્ચિમ અને કલકત્તાથી ૨૫૦ મૈલ દુર વાયવ્ય કોણમાં દક્ષિણે પડતું 'મુંગર' નામક શહેર જનું શુદ્ધ નામ 'મુદગિર' ઐતિહાસ ખતલાવે છે. તટથી થોડે દુર મુંગરને કિલ્લો છે જે પ્રથમ મળ્યું હતો પરન્તુ હાલમાં તે છરણ તેમ જે મરામત હેઠળ થએલો માલૂમ પડે છે. દિલ્હાની સામે 'કલકત્તારિણી ઘાટ' છે. એ ઘાટની પાસે અઘાપીપર્યંત એક સુરંગ નજરે પડે છે. તે સુરંગ અંદર ઘણી દુર સુધી પહોંચ્યાનું અનુમાન થાય છે. પરન્તુ કેટલે દુર નહીં છે તેના ચોક્કસ પત્તો મળતો નથી. અમો આ ન્હાની નવલકથામાં ઐતિહાસિક ઘટનાનું

વર્ણન કરીએ છીએ. તેને આ સુરંગ સાથે વિશેષ સમ્બંધ છે, જ્યાં પાઠક બંધુઓએ એ સુરંગને યાદ રાખવાની ખાસ આવંબ્યક્તા છે.

ખ્લાસીની લઢાઇ બાદ (સન્ ૧૭૧૭ ઇ.) અબાએ સિરાજુદૌલાની સાથે બંગાલ, બિહાર અને ઐડીસાનું ભાગ્યચક્ર ફળી-ભુત થયું ! લૉડ કલાઇવ, મુર્શિદાબાદના રૈસીડેન્ડ વાટ્સ સાહેબ, મહારાજ કૃષ્ણચંદ્ર, રાજ રાજવલ્લભ, વણિકમેષ, જગત્ શેઠ, લોભી અમિચંદ આદિ લોકોએ પર્યંત રચી પ્રધાન સેનાપતિ વયોવૃદ્ધ મીરજીરખાને લાલચ આપી ફસાવ્યો. રાજ્યના લોભમાં પડી વૃદ્ધ મીરજીરખે ધર્મને તિલાંજલી આપી એટલે બંગાળ બિહાર તથા ઐડીસાના રાજ્યનો કાયુ એક તરફથી ચાલાક અંગ્રેજ લૉડ કલાઇવે પોતાના હસ્તમાં લીધો.

ખ્લાસીની લઢાઇ પૂર્વે મીરજીરખાની એ ઇચ્છા હતી કે: કલાઇવની મદદથી નરપિશાચ સિરાજુદૌલાને તખ્તથી ઉતારી પોતે નવાબબનું “તદ્વપશ્ચાત્ પુનઃ અંગ્રેજોને બંગાળમાંથી દૂર કરવા.” આવા અનેક તરંગોથી મનસુખો ખાંધતાં મીરજીરખે મહાત્મ્ય ધોરણે ખાધો ! કેમકે એ બિચારાને એ વૃતાન્તની ખબર નહોતી કે અંગ્રેજ લોક કયી ધાતુના મનુષ્યો છે ! લઢાઇ બાદ લેણે એ વૃતાન્ત જાણ્યું કે:—ખ્લાસીની લઢાઇ બાદ સચમુચ અંગ્રેજો બંગાલ, બિહાર અને ઐડીસાના માલિક બન્યા.

મીરજીરખનું મન અંગ્રેજો તરફ ખેંચાતું પરંતુ લેના રાજ્ય સાક્ષનથી અંગ્રેજો અપ્રસન્ન રહેતા હતા એ કારણે તેના પદપર મીર હાસીમને બેસાડ્યો પ્રથમ તે સેનાપતિ હતો પરંતુ હવે

તેને ખંજાલ, ખિહાર અને ઝોડીસાનો નવાખ નિયત કરવાનું અંગ્રેજોએ નક્કી કર્યું થોડા દિવસો પશ્ચાત્ મિરજાફરને પદ્મજી કરવામાં આવ્યો. અને ત્હેના સ્થળે ખંજાળ, ખિહાર અને ઝોડી-સાના તખ્ત પર મીરકાસીમ બેઠો.

સચમુચ મીરકાસીમના રાજ્યસાસનથી ત્હેના મિત્રો ત્હેમ સત્તુઓ પ્રસન્ન થયા; તેમ ખીલ તરફ મીરજાફરે પોતાની મૂર્ખતા કૃતદનતા, વિશ્વાસઘાત અને ઘોર પાપના માટે એટલો પશ્ચાતાપ કર્યો કે જ્યો પોતાને સામા પક્ષમાં જવાની જરૂર પડી.

થોડા દિવસો બાદ મિરકાસીમનું મન પણ બદલાઇ ગયું જ્યો ત્હેણે ખંજાલ, ખિહાર અને ઝોડીસામાંથી અંગ્રેજોનો પગ પેસારોના થવાના ઉપાયનો આરંભ શરૂ કર્યો; પરન્તુ યે વૃતાન્તતો એ ખિજકૂલ ભૂલી ગયો હતો કે, “હું અંગ્રેજોની દયાથી ખંજાલનો નવાખ બન્યો છું.” કિન્તુ તેણે ખીકને માર્યે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ પ્રકાશમાં ઠોપપણ કર્તવ્ય ના કર્યું. પરન્તુ અન્દર ખાનેથી તેની ઇચ્છા ઝીલી હતી કે અંગ્રેજોને ખંજાળથી ક્યારે વિમુખ કરે. મિરકાસીમ જે જે કાર્ય કરતો તેમાં અંગ્રેજોને હાથ રહેતો જ્યો તે લોકોનું જોર ખંજાળામાં વધ્યું જ્યો મીરકાસીમ પોતાની અરચી અને અપ્રમતતા પ્રકટ કરવા લાગ્યો.

ઝીલી સીતે તે અન્તમાં એટલો હિતેજીત બન્યો કે અંગ્રેજોને એકદમ ખંજાલમાંથી દુર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પરન્તુ ત્હેણે મહાન ખતા માધા પોતે કાર્ય કરી શકતાથો અને સમજ્યો કે;—“વિશ્વાસઘાતિઓએ મ્હાફે કર્યાં ગુનાં સમજાવશ વાગ્યું છે.”

દ્વીતીય પરિચ્છેદ.

મૃત્યુના પંઝામાં.

અહીં અમારે પાઠકોની સન્મુખ અનેલા ઇતિહાસના પાનાં ખુલ્લાં કરવાની જરૂર છે, જ્યારે મીરઠાસીમની પુત્રી અને મીરઠાસીમની પ્રિયતમા મેના બેગમ પોતાનો અંતિમ સ્વાસ પુરો કરી રહી છે જેથી પરલોકમાં પહોંચવાની તૈયારીમાં હતી, એ સમયની ઘટનાનો હાલ આ સમયે લખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

નવાબી મહલનું વર્ણન કરવાને અમારા જેવા નિષ્ક્રિય-અન્યક્ષિતને માટે ખિલકુલ અસંભવિત છે, કેમકે ઝુંપડીમાં પડી રહી અમોએ કદાપિ મહલનું સ્વપ્ન પણ બેચું નથી, તો પુનઃ એવી દશામાં અમો મહલનું વર્ણન તેમાં પણ નવાબી મહલનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકીએ તેમ છે? કિન્તુ હા; યદિ, જ્યાંના પહોંચે રવી ત્યાં પહોંચે ઠવી. એ કહેવતના ન્યાયે આપ વાંચકોને આશ્રય હોય તો થોડું ઘણું સાંભળી લ્યો, કારણ કે દુર્ભાગ્ય વસ અમો એક ઠવિ પણ નથી. તો પણ આપ સર્વેના સંતોષની ખાતર અમો એટલું લખીએ છીએ કે આપ સર્વે આપની રૂચી અનુસાર એક અદ્વિતિય સજાએલા મહલની દલપના કરી લેસો. આપણે જે મહલનું વર્ણન કરવાને આઠાંશા રાખીએ છીએ તે મહલમાં મીરઠાસીમની પ્રધાન મેના બેગમ એક યજ્ઞમણી ચલંચપર મૃત્યુના પંઝામાં સપડાએલી બેદરેશી છીએ.

મૃત્યુ ચચ્યાપર પડેલી મેનાની સુંદરતા પ્રાતઃકાળના અંદ-
માની ભાંતિ ફીકી પડી ગઇ છે, તહેણીની સુંદર મુખાકૃતિપર
કૃષ્ણ છાયા છવાઈ ગયેલી નજરે પડે છે. ચક્ષુઓ મૃત્યુ પહેલાં
પાતાળમાં પહોંચી ગયાં છે, ત્હેના સૌન્દર્યના દિપકનો પ્રકાશ
પાડનાર ચક્ષુઓમાંથી ચોધારે અશ્રુપાત થવા માંડ્યો છે, મેના
બેગમનો હસ્ત મીરકાસીમના હસ્તમાં છે, તે પણ પોતાની પ્રિય-
તમા બેગમની અન્તિમ દશાપર અશ્રુપાત કરી રહ્યો છે. બેડમાં
બે બાળકો માતાનું તુરતમાં મૃત્યુ થશે એ વાત બિલકુલ સમજી
ચક્રયાં નહીં પરંતુ ભિન્નગમમાં આવી હાસ્ય વિનોદ કરવા લાગ્યાં.
એ બન્ને બાળકોમાં એક પુત્ર અને બીજી પુત્રી હતી, એ બન્ને
બાળકો “યમજ” અર્થાત્ સાથમાંજ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. તેમ
રૂપ, રંગ, અવસ્થા, સ્વભાવ અને ક્રાંતિમાં બન્ને એકજ રૂપ
હતાં. અવસ્થા ત્હેમની આ સમયે બેજ વર્ષની હતી.

જે મહાલમાં પલંગપર મેના બેગમે, શયન કર્યું છે ત્હેની
પાસેના વિશાળ ઓરડામાં નોકર, ચાકર, દાસી રાજ કર્મચારી
અને કંઈક હકીમો બેઠા હતા. થોડા સમય બાદ ઘણી મૃદુવાણી-
થી મીરકાસીમનો હસ્ત પોતાના હસ્તમાં પકડી ગદ્ગદ તે કંઠે
કહેવા લાગી; તે સમયે સર્વે ચુપચાપ બેસી રહ્યા હતા. મેના
બેગમ તરફ દષ્ટિ ફેંકતાં દરેકને અશ્રુપાત થયાં મેના બેગમ
મીરકાસીમ પ્રતિદષ્ટિ રાખી કહેવા લાગી કે:-પ્યારા પતી ! આપની
આ અદ્ય દાસી નશ્વર દેહની મમતાને છોડી માતપર સ્વર થઇ
અધરના દરબારમાં ચાલી જાય છે. આપણુ બન્નેને હવે જરૂરથી
શ્રી હરિના દરબારમાં ભેટ થશે. જ્યાં કોઇ દિવસ જુદાઇના અ-

ત્રિમાં બળવુંજ નહોતું પરંતુ આહ ! અફસોસ ! સદ અફસોસ ! !
 પ્રાણેશ ! આપની સેવા કરી આપને સંતુષ્ટ કરી, સકી નહીં;
 આ દાસીના ગુન્હાઓની માફી આપશે એટલીજ આપની પાસે
 મહારી અન્તિમ યાચના છે. ખ્યારા પતિ ! હું ઘણી અજ્ઞાન એ
 છું, પરંતુ મહારી છેવટની એ આકાંક્ષા છે કે જ્યારે આ બંને
 બાળકો “ અમ્મા અમ્મા ” કહિને મહારા માટે રૂદન કરશે, તે
 સમયે આપના હૃદય સાથે તે બાળકોને આંખી શાન્તિ સમરપિત
 કરવા શુકતા ના, ખ્યારા ! એ બંને બાળકો આપનાંજ છે, તે
 માટે હું વધુ શું કહું, પરંતુ તહેથી આપને વધુ તકલીફ ન પડે.”

બસ અધિક તેનાથી બોલી શકાયું નહિ, આટલું કહેતા
 કહેતામાં તોની મુખાકૃતિપર મૃત્યુની મહાન છાયા છવાયી જવ
 લાગી, જોત જોતામાં અત્મા પરમાત્માના દરબારમાં ચાલતો થયો
 અને મીર કાસીમના પત્નિ સરીખા કલેજને પાણીવત બનાવી
 ચાલી ગઈ. નવાબ ગદગદતે કંઠે રૂદન કરતો કરતો બહાર ચાલ્યો
 ગયો, પિતાને રૂદન કરતા જોઈ બંને બાળકો પિતાને વળગી
 પડ્યા અને રૂદન કરવા લાગ્યાં; એટલે નવાબે ધાધને ઈસારા
 કરી જોઈ ધાધ તે બંને બાળકોને લઈ ચાલી ત્યાર બાદ બેગમ
 ની યથા સમય મૃત્યુ ક્રિયા કરવામાં આવી.

તૃતીય પરિચ્છેદ.

નિમકહરમ ગુર્ગનખાં.

પાછળના પરિચ્છેદમાં ખની ઝએલી ઘટનાને આજે ચાદ વરસ વ્યતિત થયાં છે, એ ખન્ને ખાળકો આ સમયે મિર કાસીમના કંઠનાં હાર ખની રહ્યાં છે. યદિ સંસારમાં હવે મીર કાસીમની જે કંઈ ખ્યારી વસ્તુ હતી તો આ ખન્ને ખાળકોજ હતાં. હવે એ ખન્નેની ઉમ્મર સોળ વરસની થઈ છે, પિતાથી એ વાત પણ એમણે જાણી છે કે, અમોને ઘણી ન્હાની ઉમ્મરમાં મુકી અમારી માતા પરલોક સિધાવી છે. આ ખન્ને ખાળકો સોળ વરસની અવસ્થાએ પહોંચ્યાં છે, ખરાં પરંતુ ખાળકની અપેક્ષાએ ખાળકી ખહુજ અણસમજી અને લોળી હતી. ત્યાં સુધી કે સંસાર વહેવાર શું છે, તે ખિલકુંલ સમજતી નહોતી; પુત્રનું નામ “ખહાર” અર્થાત્ વસન્ત અને પુત્રીનું નામ “ગુલ” અર્થાત્ ફુલ હતું એ ખન્ને અદિતીય સુન્દર અને એક રૂપ હતાં; ત્યાં સુધી કે ખન્નેને જ્યારે પુરૂષનો પોષાક પહેરાવવામાં આવતો હતો ત્યારે લોકો નહિ સમજતા કે કોણ “ગુલ” અને કોણ “ખહાર” અને એ કૌતુક જ્યારે જનાના પોષાક ખન્નેને પહેરાવવામાં આવતો હતો, ત્યારે પણ તેવીજ રીતે ખનતું.

મીર કાસીમ આ સમય (સન્ ૧૭૬૨-૬૩ ઈ.) મુર્શિદા-આદલી મુગેરના કિલ્લામાં આવી સેના એકત્ર કરવાલાગ્યો અને

એ સૈનને એવી સુધારી કે લઢાઇમાં કોઇ પણ પ્રકારની હરકત આવે નહી. એ સમયે એની સાથે કોઇ બેગમ આવી નહોતી.

નિદાન, તેણે સંસારનાં સઘળાં સુખોને તિલાંજલિ આપી એવી નૈયારી સાથે સૈનાને સુધારવા લાગ્યો કે યદિ તેનો સેનાપતિ ગુર્જનખાં વિશ્વાસઘાત ન કરતો તો અંગ્રેજોને માટે ભયંકર સમય હિપસ્થિત થવામાં કોઇ પણ પ્રકારે સન્દેહ નહોતો. રાત્રિ અને દિવસ મિર કાસીમને ચોંતા રહેતી હતી કે કેવી રીતે અંગ્રેજ લોકને ખંગાલથી બહાર કાઢે ! કિન્તુ નાજુક સમયમાં પણ એક ઘડીભર તહેણે “ગુલ” અને “બહાર”ને યોતાના મનથી નહોતું ભુલાયું, એ બંને બાળકો મીર કાસીમની સાથે આવ્યાં હતાં.

આ સમયે ખંગાલમાં અંગ્રેજોના સેનાપતિ કલાઇવ સાહેબ હતા. મીર કાસીમ જે જે કાર્યો કરતો તહેનો તમામ હાલ કલાઇવ સાહેબને જસુસ લોકોએ પહોંચાડ્યો. નવા દેશમાં યોતાનું રાજ ફેલાવાને માટે કેવી યેચીલી નીતિની આવશ્યકતા છે એ વિષયમાં કલાઇવ સાહેબ ઘણા નિપુણ હતા, તહેમણે નવાબના તમામ દુર્મચારી અને સેનાપતિ ગુર્જનખાંને અંદરથી યોતાના તરફ મેળવી લીધા હતા. અને તહેના જસુસ, જેઓ કે નવાબના સખાંધીઓમાંથી પણ હતા જેઓ ખરાબર નવાબના સાથમાંજ રહેતા હતા, પ્રત્યેક હાલ કલાઇવ સાહેબને પહોંચાડતા હતા તેનું એજ કારણ હતું કે મીર કાસીમનો મનસુખો કલાઇવ સાહેબને માલૂમ થઈ ગયો જેથી તેઓએ આ હકિકતના ખારામાં નવાબને લાખી પૂછાવ્યું કે આખો શું ત્રિચાર છે.

નવાબ મીર કાસીમે કલાઇવ સાહેબના પત્રને એવો ભયા-

નક પ્રતિકિત્તર લખી પાઠવ્યો કે, કલાધવ જોવા વિચીત્ર પ્રકૃતિ-
વાળા રાજ નૈતિક પુરુષને સ્કેવુ કઠણ પડયું; ખસ, તુરતમાંજ
કલાધવ સાહેબ અંગ્રેજ સેના લઇ મુંગેર તરફ રવાના થયા. આ
સાંભળી મીર કાસીમે પણ અંગ્રેજ સેનાની સામે થવાને પુરેપુરે
પ્રખંધ કર્યો પુનઃ ઘણી લઢાઇઓ લઢ્યો લાખે. અંગ્રેજ સેનાની
કતલ કરી પરન્તુ આ નાનકડી નવલકથામાં તેની અન્તિમ
લઢાઇનોજ હાલ લખવામાં આવ્યો છે.

આ સમયે સેનાપતિ ગુર્જનખાં નવાખનો ઘણેજ કૃપાપાત્ર
હતો, જે કારણે નવાખે ગુર્જનખાં સાથે કિલ્લાની રક્ષા કરવાનો
પુરેપુરે ખંદોઅસ્ત કર્યો હતો, પરન્તુ એ વાત તેને સ્વપ્ને પણ
નહિ માલૂમ હતી કે તે “નિમકહરામ ગુર્જનખાં ચતુરશિરોમણી
કલાધવ સાહેબની સાથે અન્દર ખાનેથી મળેલો છે !!!”

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

ગુર્ગુનખાંની પૂર્ણાહુતી

યાને

લઢાઇથી નાશીપાસ થએલો મીરકાસીમ.

જો તો જોતામાં મુગેરના કિલ્લાની સામે અંગ્રેજ સેનાએ
છાવણી નાંખી, આ છાવણી નાંખી તે પહેલાં મીર-

કાસીમને અંગ્રેજ સેના સાથે ઘણી લઢાઇઓ થઇ હતી; પરંતુ
અહિંઆતો ક્રમે આ અન્તિમ લઢાઇને હેવાલ આપીએ છીએ કે
જે લઢાઇના પછી કોઇએ મીર કાસીમનું મુખ જોયું નથી, મીર
કાસીમના નાસી છુટવા બાદ ખંગાલમાં અંગ્રેજોનો પગ સારી
પેઠે જમ્યો.

લઢાઇ થવા પહેલાં એક દિવસ કલાઇવ સાહેબે મીર કા-
સીમને અંગ્રેજોને આધીન થવાનો એક પત્ર લખ્યો હતો કિન્તુ
વિશ્વાસઘાતી ગુર્ગુનખાંના કહેવાપર (મીર કાસીમે) કલાઇવ
સાહેબના પત્રનો એવો ભયંકર પ્રતિ ઉત્તર લખી પાઠવ્યો કે જો
અંગ્રેજ સેનાએ લઢાઇ જાહેર કરી.

બીજા દિવસે લઢાઇ ચાલુ થઇ, અંગ્રેજ સેના ઘણા ઉત્સાહ-
પૂર્વક કિલ્લાની નજદિક આવી પહોંચી એટલે કિલ્લાની ઓંદરની
સેના કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા ઠમ્મર ઠસી લઢવા લાગી પ્રથમ અ-
ંગ્રેજ સેના લઢાઇથી અગ્નિના જાળા ફેંકતી તોપોનો મારો સફ

થયો, એટલે મીર કાસીમે તુરતજ જવાખ આપ્યો એ સમયે અંગ્રેજ સેનાએ કિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વ બાજુ તરફ હુમલો કર્યો હતો. કિલ્લાની અન્દર નિમકહરામ ગૂર્જનખાં ઉત્તર દિશાએ અને પૂર્વ બાજુ મીર કાસીમ કિલ્લાની રક્ષા કરતો હતો, મીર કાસીમની પાસે સોળ વરસનો શાહજહો ઘોડાપર સ્વાર થઈ મદદે આવ્યો હતો જેનું નામ “ખહાર” છે તેમ “ગુલ” કિલ્લાના ખુર્જપર ઘાઘ પાસે બેસી લડાઈ બેઠ રહી હતી.

પૂર્વ દિશા તરફથી નવાબે એવો જખરજસ્થ તોપોનો રોડા ચલાવ્યો કે, જેથી થોડાજ સમયમાં તે તરફથી અંગ્રેજ સેનાને હાર ખાઈ પાછો હઠવું પડ્યું. પૂર્વ દિશા તરફથી નાસીપાસ થયેલી સેના હારીને ઉત્તર દિશા તરફ લટકી અંગ્રેજ સેનાને મદદે જઇ પહોંચી. આ બેઈ નવાબે ઘજરાઈ જઇ ખહારને કહ્યું:—
“બેટા ! તમે તુરતજ બચો અને ગૂર્જનખાંને કહો કે તમે ઘણી આલાઈથી અંગ્રેજ સેના સામે લડો.”

પિતાની આજ્ઞા મળતાંજ સોળ વરસનો વિર બાળક ઘોડો ડોડાવતો થોડીવારમાં ગૂર્જનખાંની પાસે જઇ પહોંચ્યો અને તુરતજ પાછો આવ્યો અને મીર કાસીમને કહેવા લાગ્યો કે,—બાબા બન ! ગૂર્જનખાં હાથ ઉપર હાથ ઝુકીને બેઠો છે, તેમ પેતાની સેનાને પણ તોપ છોડવાનો ફકમ આપતો નથી. આપની આજ્ઞા અનુજ્ઞ મહેં હેને અંગ્રેજ સેના સામે ઝુકાબલો કરવાનું કહ્યું તો હેણે જવાખ આપ્યો કે, “હમણાં મારે શી જરૂર છે, કે નકામા ગોળા હું ખરબાદ કરું ! કેમકે હવુ સુધી લડવાની હું ઠાંધ પણ તરેહની જરૂર નથી બેતો.”

આ સાંભળતામાં નવાખના ચકુઓમાંથી લોહી વરસી રહ્યું અને તેણે એકદમ ક્રોધમાં આવી કહ્યું—“નિમકહરામ, એક-સાન-ફરામોશ, ખદબત, પાપી, ગૂર્જન!!! મહને તે છે વખત મહાન દગો કર્યો અફસોસ! સફ અફસોસ!! અરે! હોય આ સમયે મહારા સાચા દોસ્ત છે! અને હોય તો એ ફક્ત ગૂર્જન-ખાંનું શિર કાપીને અહિયાં લાવો?”

આ સાંભળતાં જ નવાખના નિમકહલાલ પાંચ સાત નોકરો હસ્ત જોડી નવાખને નિવેદન કરવા લાગ્યા કે, “જહાંપનાહ! ગુલામ હુજુરનો હુકમ ખજવી લાવવાની આજ્ઞા માગે છે.”

મીર કાસીમ—“ઓ પ્યારા દોસ્તો! જાઓ અને ફારન એ નિમકહરામનું શિર કાપી મહારી સામે લાવો.”

આ સાંભળતાં જ નવાખના નિમકહલાલ નોકરો ઘોડેસ્વાર થયા અને દુરતજ ગૂર્જનખાં પાસે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જતામાં જ તેનું શિર ધડથી જુદું કરી તેને નવાખની પાસે લાવ્યા. નવાખે જોરથી તેના શિરને ડાખા પગની ઠોકર મારી કિલ્લાની દિવાલ નિચે ફેંકી દીધું.

એટલામાં બહારાએલો ખહાર જે હરવખત કિલ્લા તરફ જતો હતો તેણે એકાએક નવાખને આવીને કહ્યું કે,—“પ્યારા પિતા! નિમકહરામ ગૂર્જનખાંનની દગાખાણથી અંગ્રેજોએ કિલ્લાની ઉત્તર વાળી ખાબુપર પોતાનો કબજો જમાવ્યો છે, અને તે તરફની અપહી વઘણી સેના અંગ્રેજ સેનામાં સામેલ થઈ છે. જ્યાં સુધી અંગ્રેજ સેના આપણી પાસે ન આવે તેટલામાં આપણે અહિયાંથી ખસવું બેઠએ.

એ સાંભળતાંજ મિર કાસીમે એક વખત ઉત્તર તરફ દષ્ટિ દોડાવી તે તરફની સઘળી દિશા પોતાના ચક્ષુએ બોધ અને પુનઃ ખહારને કહ્યું:—સત્ય છે, અછળ ! ખહાર ! ઠીક છે, “ હવે અહિંઆં રહેવું સરાસર નામુના સિખ છે. ”

આટલું કહી નવાળે ખહારને સાથે લઈ કિલ્લાની પૂર્વ ખાજી તરફ ઘોડો દોડાવ્યો અને દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો સો કદમ જવાપર એક આમ ખારી પાસે પહોંચ્યો એટલે ત્યાં આગળ ઘોડો છોડી ખહારને લઈને ખારીમાં ઘુસ્યો.

એ આમ ખારી ઘણી ખુલ્લી જગ્યામાં હતી આ સમયે ત્યાં ખીજી કેાઈ નહોતું નવાળ તેની વચ્ચે થઈ એક મરમરની કબ્ર પાસે પહોંચ્યો તે કબ્રની વચ્ચે વચ્ચના એક ચોખંડા ખિલા પર ઉભે રહી બે પગે તે પત્થર પર એકદમ જોરથી લાત મારી જે કારણ એકદમ તે પત્થરની પાસમાં એક સફેદ પત્થર પૃથ્વીના અન્દર દરવાજા માફક ખુલ્લો થયો એટલે તેની અન્દર જવાને માટે દાદર જણાયો નવાળે ખહારને લઈ ઉપરનો માર્ગ ખન્દ કરી નિચે ચાલવા માંડ્યું આગળ ચાલતાં એક તહખાનું આબું ત્યાંથી ત્રણ રસ્તા શરૂ થાય છે. એક રસ્તો કિલ્લાના ખુરજ પર જાય છે કે જ્યાં ધાઈ ગુલને લઈને બેઠી છે, બીજો રસ્તો ઘણે દુર સુધી પહોંચી અંગાની કીનાર પર પહોંચ્યો હતો અને ત્રીજો રસ્તો એક ગુપ્ત ખબના સુધી ગયો હતો, જે કબ્રસ્તાનના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો.

ત્યાં પહોંચી નવાળે ખહારને કહ્યું—“ બેટા ! તમે અહિં-આંના દરેક દરવાજા ખોલવાને બોમિયા છોને ? ”

બહાર—“ જીહા ! પુરી રીતીથી માલૂમ છે. ”

મીર કાસીમ—“ ખેટા ! તમે ગુલ અને ઘાઘને લઇને સુરંગ રસ્તે દરિયા કિનારે જાઓ, ત્યાં કોઇ સાફ નાવ તૈયાર કરી તે માંહિ સ્વાર થઇ અમારી રાહ જુઓ હું તુરતજ કંઈ જવાહિર લઇને આવું છું કેમકે હવે અહિંયાં રહીને મીર બહરના માજી પુત્રના હસ્તે સીરાજુદૌલાની માફક માર્યા જવા કરતાં બે નિઃશખત અહિંયાંથી ચાલતું થવું બહેતર ઉત્તમ છે. હું દુબનોને પીઠ ન બતાવેત દુબનોને મારીને મારો જન આપી દેત પરંતુ તમારી માતુશ્રીના અન્તિમ વાક્યપર તમે બન્ને બાળકો માટે મારે પીઠ બતાવવી પડી. તેજ કારણે બહાર ! ઉતાવળ કરો તમારી ઘાઘને લઇને તુરતજ હોડીપર સ્વાર થઇ જવ અને મહારી રાહ જુઓ હું તુરતજ આવું છું. ”

ઐટલું કહી નવાબ ખજનાવાળા રસ્તે ચાલ્યો ગયો અને બહાર પોતે ગુલ અને ઘાઘને લેઇ મંજાની ઠીનાર તરફ જઇ પહોંચ્યો.

પંચમ પરિચ્છેદ.

હોડીપર સ્વાર અને નાવિકની પૂર્ણાહુતી.

ખહાર પિતાની આજ્ઞાથી; ગુલ અને ધાધને તુરતજ સુરંગ માર્ગેથી ગંગાની કિનારે પહોંચ્યો, ગંગા સુરંગના મુખપર લહેરો ખાધ રહી હતી, ઇશ્વર ઇચ્છાએ સુરંગની પાસેજ એક ન્હાની હોડી ખાંધી મૂકેલી હતી, ખસ, ગુલ અને ધાધને સાથે લઇ ખહાર હોડીપર સ્વાર થઇ ગયો અને પોતાના પિતાશ્રીને આવવાની રાહ બેવા લાગ્યો.

હોડીમાં એ ત્રણેના બેસવા પછી માંછી કે જની તે હોડી હતી તે દોડતો આવી હોડી ઉપર ચઢી બેઠો. હોડી ખહારને આગળ્યો એટલે નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરીને બોલ્યો,—“હજરત સલામત ! જલદિ નાસો ! આજ્ઞા આપો ? આપને ક્યાં પહોંચાડું. આપના પિતાશ્રીને પકડવાને ચોદસ અંગ્રેજ સેના કુટી છે.”

ખહારે ધુસકો મુકી કહ્યું—“સ્થેજ ઉભા રહો, મહારા પિતાશ્રી હમણાંજ આવે છે” એમ કહીને તે સુરંગના મુખ તરફ બેવા લાગ્યો, “એ આવે એ આવે.” એવી રીતે એક કલાક વ્યતિત થયો. છતાં નવાખ ન આવ્યો; પાસે કિલ્લાની ખીલ ખાબુએ અંગ્રેજ સેનાની છતની નોખત વાગી રહી હતી, ધમાધમ તોપોના અવાજે થઇ રહ્યા હતા, અને સિપાઇઓના ઠેલાહલથી કરચુના પરજ ઓરાઇ જતા હતા. આ સમયે ખહાર પોતાની હોડીની સાથે પોતાની રાહ બેઇ રહ્યો હતો.

ઘણીવાર થવાથી નાવિકે મામલો ખેંચળ સમજી હોડીને એકદમ કિનારેથી હોડી મૂકી. હાથ, ખિચારા ખહારના કોમળ કલેબર પર વઘવા પડ્યો. પહેલાં તહેણે માછીને હોડી હંકારવાને ના કહ્યું; પરંતુ જ્યારે નાવિકે ના માન્યું ત્યારે ખહારે તહેને ઘણી વિનંતિ કરી; પરંતુ એટલાપર પણ તે નાવિકે ન માન્યું અને હોડીને ચલાયમાન કરવા લાગ્યો.

નાવિકને ડરવાનું કારણ પણ હતું, કારણકે જીતની નાંખત વગાડતા વગાડતા કેટલાક ગોરા સીપાઇઓ ગંગાની કીનાર તરફ આવતા હતા. યદિ તેઓ હોડીને અને હોડીમાં સ્વાર ગુલ અને ખહારને દેખીજ તેતો અવશ્ય તે દરેકને સીપાઇસેના પકડી લેવાને ખિલકુલ સમય વ્યતિત ના કરતે. અને જ્યારે તે લોકોને આ હકિકત માલૂમ પડી કે “આ ખાળકો નવાખનાં છે, અને તેમને લઇને નાવિક ગંગાની સામી કીનાર પર લઇ જાય છે,” નિરપરાધી ખાળકોને કાંઇ પણ ન થાત પરંતુ ખિચારા નાવિકના પ્રાણુપર જરૂર કષ્ટ આવી પડેત, એ સઘળું સમજી રંગ, ઢંગ જોઇને નાવિકે ખહારના રૌવા તરફ કાંઇ પણ લક્ષ્ય ન આપ્યું અને પ્રાણુના લયથી હોડીને લઇને ગંગાની વચ્ચેમાં જઇ પહોંચ્યો હાથ ! ખહારની નજર તે સુરંગ તરફ લાગી રહી હતી. પરંતુ ત્યાં સુધી અભાગિ-મીર કાસીમનો કાંઇ પણ પતો નહોતો.

ગંગાના મહા જળમાંથી હોડી ધીરે ધીરે આગળ ચાલી, ત્યારે એયું કે મીર કાસીમ સુરંગમાંથી નિકળીને કિનારા પર ઉભો રહ્યો છે, આ જોઇ ખહારે નાવિકને હોડી લઇ જવાને મણાએ સમજાવ્યો; પરંતુ તહેણે માન્યું નહિ. કિન્તુ હા ! એ

વખતની નવાખની સોચનિય અવસ્થાને જોઈ પિતૃભક્ત ખંડાર એકદમ ક્રોધીત થઈ ઉઠ્યો અને તહેણે મનમાં વિચાર્યું કે;—
“ એ હરામખોર નાવિક પોતાના જીવનને માટે કિનારા તરફ હોડી લઈ જતો નથી; પરંતુ આ સમયે નાવિકના જીવન કરતાં મહારા પિતાશ્રીની જાન ઘણી કિમતી છે. ” આ ખિચારા ખંડાદુર ખંડારે પોતાના પિતાની વિપદના માટે પોતાનો જીવ તુચ્છ માન્યો આ સમયે મુગેરના કિલ્લાપર અંગ્રેજ પતાકા ફરકી રહી હતી; અને જ્યોત્ષી હાટ, ઘાટ તેમ દરેક સ્થળમાં મીર કાસીમની સોંધ માટે અંગ્રેજ સીપાઇઓ છૂપી રહ્યા હતા; પરંતુ આ સઘળી હકીકત જોઈને ખંડાર ખિલકૂલ નિડર ખન્યો હતો, તેમ તે સમયે પોતાના પિતાશ્રીના માટે જીવન પૂર્ણ કરવાનું ઉચિત સમજતો હતો.

કલાઈવ સાહેબે એમ સાંભળ્યું કે મીર કાસીમ નાસી છૂટ્યો છે એટલે તેને પકડવાને પોતાના જાસૂસો ચારે તરફ દોડાવ્યા હતા. આ સમયે હોડી પાછી વાળી મુગેરના કિલ્લાવાળી મુરંગ પાસે લઈ જવું શું હાંસી ખેલ હતો? અને એ એક ખિક્કણ નાવિકના કરતાં હિમ્મતવાન નાવિકનુંજ કામ હતું, ખંડાર એ વૃતાન્ત સારી પેઠા સમજ્યો હતો કે,—યદિ હું પકડાઈ ગયો તો મહારી અને ગુલની આખર જવાને સ્કેજ પણ વિલંબ નહિ લાગે, ” પરંતુ તે એ વાતોને વિચારને કું તે પોતાના પ્યારા પિતાને આવી અવસ્થામાં કદિ બૂલી યા છોડી શકતો હતો !

નિદાન, એ હઠીલા નાવિકપર ખિજવાઈને ખંડારે કમરથી તલવાર ખેંચી, એવા જોરથી તેની ગરદનપર ચલાવી કે તે એક જ ઘાથી બે ટુકડા થઈ મંમાની અંદર જઈ પડ્યો. આ સમયે

હોડી સામા કિનારાએ જઈ પહોંચી હતી. આ તરફ જંગા કિનારે
 જીભે રહી નવાખ આ તમાસો જોઈ રહ્યો હતો. હા ! એક સમય
 મેના બેગમના મરણ વખતે તેના ચક્ષુએ અશ્રુપાત થયો હતો
 અને આજે બીજી વખત પિતૃભક્ત વીર બાળક બહારની પિતૃ-
 ભક્તિ જોઈ તેના ચક્ષુમાંથી અશ્રુ પડ્યાં હોડીપરથી બહાર એકી
 સરતે નવાખ સાથે જોઈ રહ્યો છે આ તરફ બહારે હોડી ફેરવીને
 તેનું મુખ ફિલા તરફ કરી હોડી ફિલા તરફ હંકારી મુકી. તે
 સમયે સામેથી તેને જણાયું તો કેટલાક ગોરા સિપાઈઓ સુરંગ
 તરફ જઈ રહ્યા છે. ગોરા સિપાઈઓને પોતાના તરફ આવતા
 જોઈને જોરથી સીટી મારી જોના અવાજ સાંભળતાં ગોરા સિપા-
 ઈઓ આમ તેમ જોવા લાગ્યા ! કેમકે આ લોકો તે સમયે આ
 સ્થળને નહોતા જોઈ શકતા. જ્યાં નવાખ મીર કાસીમ જીભે
 રહીને સર્વને જોઈ રહ્યો હતો; પરંતુ બહારે પોતાના પિતાની
 સીટી સાંભળી પોતાનું મુખ નવાખ તરફ ફેરવ્યું ત્યારે નવાખે
 પોતાનો શ્માલ હલાવી કંઈ ધસારો કર્યો; જોની મતલબ સમજી
 બહાર પોતાની હોડી ચલાવી સામી બાજુ પરત ચાલતો થયો
 એટલે નવાખ ગોરા સિપાઈઓને જોઈ સુરંગ અંદર છૂપાયો.

આ તરફ બહાર જંગાની સામી કિનારે જઈ પાસેના
 ખામમાં છૂપાવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો, અને ગોરા સિપાઈઓએ
 સુરંગની પાસે જઈ મસાલો લઈ તે સુરંગની અંદર જઈને જોયું
 તો એક નહાનીથી ગુંદા માલુમ પડી, જેમાં કોઈ તરફનો રસ્તો
 માલુમ પડ્યો નહિ.

એ જોઈ ગોરા સિપાઈઓ ચાલતા થયા, ગોરા લોકોએ એ

સુરંગનો ભેદ કોઈ પણ રીતે બહુથો નહોતો. યદિ તે સ્થળે મીર કાસીમને લેલો તો લોકોએ જોયો હતો તો જરૂર તે લોકો તે સુરંગનો પતો મેળવી શકેજ પરંતુ તે લોકોએ તે સ્થળે મીર કાસીમને જોયો નહોતો ગોરા સિપાઈએને નજરે જોતાંજ તે સુરંગમાં છૂપાઈ ગયો હતો.

હા, સુરંગના દરવાજાપરથી મીર કાસીમે જ સીટી વગાડી ખહાર વાળાઓને સાવધાન કર્યા તે અવાજ સિપાઈ લોકોએ સાંભળ્યો હતો, પરંતુ સુરંગને ખાલી જોઈ તે લોકોએ આ વાત પર લક્ષ પડ્યું ન આપ્યું કે તે સીટી ક્યાંથી વાગી, કાણે વગાડી, કે તેને વાગવાને તેમજ વગાડનાર મનુષ્યનો શું અભિપ્રાય હતો !!!

હોડીપર ગોરા સિપાઈઓની દષ્ટિ પણ પડી નહોતી ખહાર ગુલ અને ધાઈ એ ત્રણે જણે એક ચામડામાં ખેંદતને ચેર જીતારો કર્યો.

ખિચારા નાવિકનો જીવ બચ્યો, યદિ ખહારના કહેવા મુજબ તે હોડીને કિનારે લઈ ગયો હોત તો મીર કાસીમ, ગુલ અને ખહારનું હૃદય વિદારક પરિણામ કદાપી ન બનત. અસ્તુ મુશ્કર ઇચ્છા આગળ મનુષ્ય શક્તિ તુરંજ છે. !!!

ષષ્ઠમ પરિચ્છેદ.

દુખી છવન યાને વીણાથી ગઝલનું ગાન.

હોડી મુગેરના ખીજ કિનારે જઈ પહોંચી, મુગેરની સામાં કિનારે એક ન્હાનુ ગ્રામ્ય હતું. નાવને ગંગા કિનારે એક ખીલાના આસરે અટકાવીને ખહાર ગુલ અને ધાધ સાથે લઇને તે ગામમાં જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પ્રથમ ખહાર ગંગા કિનારે ઉભો રહીને મુગેરની સુરંગના તે સ્થાન તરફ નજર ખાંધીને જોવા લાગ્યો. જ્યાં થોડા સમયપર મીર કાસીમ ઉભો હતો, પરંતુ જ્યારે અંગ્રેજોએ નવાબને પકડવાને માટે ગંગામાં ઘણી હોડીઓ મૂકીને આમતેમ દોડવા લાગ્યા, ત્યારે ખહારને કશું કે,—“બેટા ! હવે એક ઘડી પણ ન ઉભા રહેવું જોઈએ. શું તમે નથી જોતા કે અંગ્રેજ લોકો તમોને સોધવા માટે ગંગામાં ચારે તરફ પોતાની હોડીઓ દોડાવી રહ્યા છે. જયી તમે અહિંથી તુરતજ કંપક જઈને સંતાવો.”

ખહારે ગભરાઇને કહ્યું,—“અમમાં ! મ્હારા પિતાશ્રી જ્યાં ગયા છે, હું પણ ત્યાં જવાને ચાહું છું.”

ધાય બોલી—ધિરજ ધરો તમારા પિતાશ્રી હજી સુધી છવતા છે. તમે કેમ નાહક અંગ્રેજ સેનાના હસ્તમાં પકડાવા ચાહો છો ? અગર તમે અંગ્રેજોના હસ્તે પકડાવાને ઉત્તમ સમજતા હતા તો પુનઃ તમે અહિંમાં કેમ નાથી આવ્યા ?”

ધાયના કથનથી બહારનું ચિત ઠેકાણે આંખું નથી તહેણે ગુલ અને ધાધને સાથમાં લઈ ગામમાં જઈને એક કંગાલ ખેડૂત ના ઘેર જીતારો કર્યો એ ગરીબ ખેડૂતે ગુલ અને બહારને ન ઓળખ્યાં, કેમકે ધનવાનનાં બાળક સમજીને તહેણે તે સૌને પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર ભર્તૃહિનતા સેવા ચાકરી કરી.

હાં, એક દિવસે જે ગુલ અને બહારને મખમલી પલંગપર પણ સૂખથી નીંદ્રા નહોતી આવતી તેઓને આજે એક દરિદ્ર ખેડૂત ને ઘેર ફાટી દુટી ચરાઈ પર સુવું પડ્યું; જેઓને રાજભોગપર પણ અરચી થતી હતી, તેઓને આજે જુવાર બાજરીના કાચા પાકા રોટલાના દુકડાપર જીવન ગુજરી સંતોષ માનવો પડ્યો, બલહારી સમયની છે જે ચાહે તે કરે !

અડધી રાત્રે ગુલ પોતાની “ વીણા ” બજાવી શોકથી બ્યા-
કુળ થઈ નિચેની મજલનું ગાન કરવા લાગી,—

ગઝલ.

“ હીંદ ગુલકે તુમે પડ જાયગે લાલે બુલબુલ,
પડ ગઇ જળ કિસી સૈયાદ કે પાલે બુલબુલ;
કાન ખોલે હુએ ગુલ જોશવર આવાજ હૈ આજ,
દહે દિલ જે તુમે કરના હો સુના લે બુલબુલ.
ફિર વટી કુંજે કદ્દસ ફિર વહી સૈયાદ કાશર,
આર દિન ક્યાર હવા બાગકી પાલે બુલબુલ;
વે ઇબજત મેં કદમ વાગમેં ધરનેકા નહીં,

મુન્તાજર હું દરે ગુલબર પૈ આલે ખુલખુલ.
 હાથ ચૌરાકે ગુલ આવેં તો ખનાકર અજની
 સિકખૂં રંગીન મળમી કે રિસાલે ખુલખુલ;
 નિશ શજરપર તેરાજી ચાહે નશેમન કરલે.
 ફટ પડેંગે ન તેરે બોઝસે ડાલે ખુલખુલ,
 ચહચહે “રિન્હ” કરેગા તો ચહ હોળયગા ખંદ.
 કહદે ગુલચૌં કિ જખાં અપની સમ્હાલે ખુલખુલ.

ઉપરોક્ત ગજલનું ગાન કરી રહ્યા બાદ ગુલ અત્યંત રૂદન
 કરવા લાગી જેથી ધાઈ અને બહારથી બોધ નહિ શકવાથી રોધ
 જવાયું. કિન્તુ પેલા ખિચાર આશ્રયદાતાએ તેમના પ્રતાપનો કાંઈ
 પણ બેદ બહુયો નહિ.

સપ્તમ પરિચ્છેદ.

મુગેરના કિલ્લા તરફ.

—શનિ જે પહોર વ્યતિત થઇ ચૂકી છે, નિશા દેવીએ શ્યામ આદર ઓડી કૃષ્ણાભિસારીકાના સુંદર વેસથી પોતાને અણુગારી છે, ચારે તરફ અન્ધકાર ફેલાઇ ગયો છે કહી કહી શિયાળકૂતરાં અને નિસાચર પક્ષિ પોતાની ઠરઠસ દવનીથી શાન્તિમાં ભંગ કરે છે. આવા સમયમાં તે દારિદ્ર ખેડૂત પોતાની ઝુંપડીમાં સથન કરી રહ્યો છે, પણ આકૃત ને લોધે ખહાર, ગુલ અને ધાઇનાં ચક્ષુમાં નિંદ્રાનું નામ નિશાન આજે નથી.

ખહારે કહ્યું,—“ખ્યારી ગુલ ! જાગે છે કે શું ?”

ગુલ,—“હા, ખહાર !”

ખહાર,—“પણ ખ્યારી ગુલ ! આ ધરાદા પહેલાં ત્હારે પૂછવું વાસ્તવિક હતું કે કયાં જવાનો ધરાદો છે.”

ગુલ,—“હા, ખહાર !”

ખહાર,—“ગુલ ! તું ભોળી છે.”

ગુલ,—“હે, ખહાર !”

આટલો વાર્તાલાપ થતામાં તો ખાળીકા ગુલના ચક્ષુમાંથી મોતનમાળા સમાન અશ્રુપાત થવાં માંડ્યો. પણ અન્ધકાર હોવાના કારણે ખહાર તે જોઇ શક્યો નહિ; કિન્તુ ગુલને અશ્રુપાત થવાનું શું પ્રયોજન હતે તે હમાં નિરશ હૃદય દેવી રીતે સમજી શકે તેમ છે ?

પુનઃ ગુલ પોતાની વીણા ખજાવી ગજલનું ગાન શરૂ કર્યું

તેથી ખેડૂત જમત થયો, એનો હેવાલ અમો ગત્ પરિચ્છેદમાં આપી ચૂકયા છીએ. અસ્તુ, થોડા સમયમાં ગુલ સ્વસ્થ થઇ અને ખહાર તથા ધાધએ પણ પોતાનું મન શાન્ત કર્યું; પરન્તુ અભણ ખેડૂત પ્રમાદને વસ થઈ શયન કરી રહ્યો !

ખહારે કહ્યું,—“ ગુલ ! મ્હાં મન તે વાતની શાક્ષિ આપી રહ્યું છે કે મ્હારા વાલિદ હમણાં સુધી મુંગેરના કિલ્લાવાળી જ્યો માં માંજુદ હશે. હેમણે મ્હને ધસારામાં તે વાત દેખાડી હતી કે,—“ હું કશ્તાનવાળા પોશીદ તહખાનામાં ત્હારો મુન્તલર રહિશ. ” મ્હને એવો વિશ્વા એસે છે કે ત્યાર સુધી અંગ્રેજ સેના હેમનો પતો મેળવવા નહિ આવી હોય, અને તે વખતે પિતાશ્રી ત્યાં સન્તાઈ રહ્યા હશે. હાવો હું હેમના માટે થોડો ખાવાનો ખોરાક લઈને આપી આવું એમ કહેતામાં ગુલ પણ ખહાર સાથે જવાને ઉત્તેજિત બની ગઇ.

ખહાર—“ ગુલ, ત્હારે મ્હારી સાથમાં આવવા ધરાદો છે ? ”

ગુલ,—“ હા, ખહાર ! ”

ખહાર,—“ હાય, અફસોસ ! સદ્ અફસોસ ! ! આજે મ્હારા વાલિદના મુખમાં એક દાણો અનાજનો ગયો નથી, હે ! ઇલાહી !! તું મદદગાર થા મ્હારો ! ”

ગુલ—“ તો ચાલો, ખહાર ! સત્વરે ચાલો. ખાખા બનને જોવાને મ્હાં હૃદય તલપી રહ્યું છે. ”

ખહાર,—“ ઠીક, ગુલ ! તું તે બતાવ કે કઇ યુક્તિથી આપણે તે જ્યો સુધી પહોંચી શકીએ તેમ છીએ ? ”

ગુલ,—“ જેમ મન ફાવે તેમ ચાલો, ખહાર ! ”

ખહાર,—“ બરે ભોળી ! ત્હને જરા પણ સમજ નથી ? ખ્યારી ગુલ ! મેં ત્યાં સુધી પહોંચવા માટે એક યુક્તિ સોધી કહાડી છે. તું ત્હારી “ વીણા ” લઈને મ્હારી સાથે ચાલ. ”

ખહારને ધાધએ ઘણીએ સમજાવ્યો તેમ શત્રુઓના મુખમાં જતો ઘણીએ રોક્યો, પરન્તુ ત્હેણીએ સમજાવેલું સઘળું વ્યર્થ ગયું; કેમકે ખહારે ધાધના કહેવાપર હેજ માત્ર ધ્યાન આપ્યું નહિ. લાચાર, ધાધને પણ તે ખત્રેની સાથે ચાલવું પડ્યું.

નિદાન, પછી પૃથ્વકુટીમાંથી વાઘનું મ્હોદું ચામ્ર અને વીણા લઈ ગુલનો હસ્ત પકડી ખહાર ધાધ સાથે ચાલવા લાગ્યો, પણ કુટીમાંથી ખહાર નિકળ્યો અને ગંગાની કિનારે આવ્યો એક હોડી છોડી લાવી ખહાર ધાધ અને ગુલ સ્વાર થઈ મુંગેર તરફ જવા લાગ્યાં.

અઘાપિ રાત્રિ કૃષ્ણપક્ષની હતી, તેમ ખહાર સારી પેઠે હોડી ચલાયમાન કરવાનું જણતો નહોતો. પરન્તુ ઇસના અનુગ્રહથી થોડીજ વારમાં તે હોડી કિલ્લાવાળી સુરંગના કિનારે આવી પહોંચી એટલે ગુલ તથા ધાધ સાથે કિનારપર ઉતર્યો. હોડીને કિનારે થોભાવી સુરંગ તરફ ધુસ્યાં ખહારે કંઈ યુક્તિથી ત્યાંના એક પથરને ખસેડી રસ્તો કર્યો અને તે રસ્તેથી ત્રણેજણ અન્દર ધસ્યાં ! અન્દર જઈ ખહારે તે સુરંગના રસ્તાને ખન્દ કરી દીધો.

જ્યારે ખાવાનો ખોરાક લઈને ધાધ સાથે ખહાર નવાખ નીર કાસીમ પાસે પહોંચ્યો તો તે ખન્ને ખાળકોને પોતાની છાતી સરસાં આંપી ઘણું રૂદન કરવા લાગ્યો. ખહારે ઘણી હઠ કરી ત્યારે ત્હેણે કંઈ થોડું ઘણું અન્ન લીધું અને જળપાન કર્યું. તદ્ પશ્ચાત્ ગદ્ગદ્તે કંઈ કહ્યું—“પુત્ર ખહાર ! હવે શું થશે ?”

કિન્તુ ખિચારો ખહાર ત્હેનો જવાબ શું આપે !

નિદાન પ્રાતઃ પહેલાં એક કલાકે ગુલ અને ધાધની સાથે ખહાર ગંગા પાર પોતાની પૃથ્વકુટીમાં આવી પહોંચ્યાં અને હતભાગી નીર કાસીમ કચ્છસ્તાનમાં રહ્યો.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

સદ્ગત ભાતાની ગાદમાં.

ત્યારખાદ મુંગેરમાં એક પ્રવાહ ફેલાઇ ગયો કે,—“ એ પહોર રાત્રિ વ્યતિત થાય છે તે સમયે કપ્પસ્તાનવાળી જગ્યેએથી ઘણીજ મીઠી “ વીણા ” નો અવાજ આવે છે, અને કદી કદી તો નિચે મુજબ મધુર સ્વર શ્રવણ થાય છે.

“ ખહાર આઈ તો ઉસકે સાથ હી,

ગુલકે કદમ આએ.

હુધ રૂખસત ચમનસે ચહતો,

વહ ફિર કબ ઠરતીથી. ”

પરન્તુ એ વીણા વગાડનાર અથવા તે મધુર સ્વર કહોનો છે, તોની તપાસ કરવામાં લોકોએ ઘણો પરિશ્રમ કર્યો, પણ સૈ વ્યર્થ ગયો અને કોઈને આ વિચીત્ર ભેદનો પતો મળ્યો નહિ. તે દિવસથી મુંગેરના હિન્દુ અને મુસલમાનોએ ભૂતપ્રેતની બી-કથી કિલ્લાવાળા કપ્પસ્તાન તરફ જવું આવવું એકદમ છોડી દીધું, અને અંગ્રેજ પહેરાગીર જે રાત્રે આ તરફના પહેરાપર નિયત થતા હતા તે બિઠથી કંપીત થતા હતા. ત્યાં સુધી કે લોકોએ કિલ્લામાંથી નાસવાનો વિચાર પણ કરી લીધો હતો.

માંડેમાંડે આ સર્વ પ્રતાન્ત કલાઇવ સાહેબને કરણે પહોંચું, કિન્તુ તે આ પ્રતાન્તને શ્રવણ કરી એકાએક હસી પડ્યા. સત્ય

છે. જો મરણથી ડરતો નથી ત્યાં સુધી કે જો; ખીક થું વસ્તુ છે, ત્હેને સ્હેજ માત્ર જણતો નથી, તે આ પ્રતાન્ત સાંભળી કેમ ના હસે ! અસ્તુ ! તે રાત્રિએ સ્વયં કલાધવ સાહેબ પહેરાગીર પાસે આખી રાત્રિ રહ્યા. અને તે અફવાની ચોક્કસ ખાતમી મેળવવા કમ્મર કસી તૈયાર થયા. તે સમયે કલાધવ સાહેબે જંગી (પલટણી) પોશાક ધારણ કર્યો હતો. અને એકનાળી બન્દુક ગોળી છરાથી ભરેલી ત્હેમના હસ્તમાં હતી. પહેરાગીર ત્હેમનાથી થણે દૂર ઉભો હતો. આ સમયની કૃષ્ણ રાત્રિએ પોતાની સ્થામ આદરમાં સર્વને છૂપાવી દીધા હતા. અરધી રાત્રિ વ્યતિત થઈ છે એવામાં સુરંગના મુખમાંથી રસીલી મધુર ધ્વની વીણાના તારોથી નિકળી ધીરે ધીરે હવામાં તરવા લાગી ત્હેની સાથેજ ઠોઠ અલૌકિક ઠંઠસ્થનો મધુર સ્વર પણ ફેલાવા લાગ્યો, તે સમયે કલાધવ સાહેબના નીડર કલ્પેજમાં પણ થોડીવારને માટે કમકમી પેદા થઈ; પરન્તુ તે વિર અત્રિજ તે દુર્બળતાના લીધે પોતાના હૃદયને પોતેજ ધિકાર્યું અને દ્રઢતાથી પોતે નિડર બન્યો.

થોડા સમયમાં ખરેખર ઠોઠના પગનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો, તુરતજ કલાધવ સાહેબે અન્ધકારમાંજ તે અવાજ પર નિશાન તાકી બન્દુક છોડી દીધી. રાત્રિની તે શાન્તિને તોડી દન દન બે ગોળીઓ આકાશમાં મળી ગઈ અને તેની સાથેજ ઠોઠના પગનો અવાજ અને “ વીણા ” નો મ. . . પણ અન્ધકારમાં મળી ગઈ.

ખીજી રાત્રિએ આકાશ સ્થામ વાતવના ધર્મગૌર બન્ધું હતું, એક વખત બેરથી વરસા બિન્દુઓનો સંચાર પૃથ્વી પર

પડી ચુક્યો હતો રહિ રહિ વિજનો ચમકાર થતો હતો શિયાળ અને ઘુવડના ઠરકસ સ્વરથી લોકોનું હૃદય કંપી ઉઠતું હતું; પરંતુ એવા દુર્દિનનો કલાઘવ સાહેબે કંઈ પણ ખ્યાલ કર્યો નહીં, અને સુરંગના મુખની તરફ પોતાની દષ્ટિ પહોંચાડ અને ગઈ કાલની રાત્રિએ પોતાને લેલા રહેવાનું સ્થળ નિયત કર્યું હતું તેજ સ્થળ આજને માટે ઉચિત માન્યું.

રાત્રિ અરધી વ્યતિત થઈ છે એવામાં વીણાનો સુરીલો ધ્વનિ સંભળાયો તેની સાથે વાદના પંજાનો અવાજ શ્રવણ થવા લાગ્યો. કલાઘવ સાહેબે તે વાદના પંજાના અવાજ તરફ દષ્ટિ રાખી કિલ્લાની દક્ષિણ દિશા પ્રતિ ધીરે ધીરે વધવા માંડ્યું. પંજાનો અવાજ પણ કષ્ટસ્થાન પાસે જઈ એકાએક બન્ધ થઈ ગયો. કલાઘવ સાહેબે ઘણી સાવધાનતાએ ચારે તરફ તે વાદની શોધ કરી; પરંતુ વાદનું નિશાન પતિત થયું નહિ. આ વિચીત્ર તમાશાને જોઈ થોડીવારને માટે તેઓનું કલેજું પુનઃ કંપી ઉઠ્યું. ત્હેમણે સુરંગ અંદર ઘુસવાનો ઘણો સાહસ કર્યો પરંતુ તે ત્યાં જઈ શક્યા નહિ. ત્હેપરથી ત્હેમણે પોતાના ધડકતા હૃદયને શાન્ત કર્યું અને હાસ્ય મુદ્રાએ પોતાના મનમાં કહ્યું કે,—અસ્તુ ! આજ નહિ તો કાલે અવસ્ય આ રહસ્યના ભેદને જાણ્યા શિવાય રહિશ નહિ.

આમ કહી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા અને પોતાના સ્થળે પહોંચ્યા. પોતાના સ્થળે જતાં અર્ધાંક રસ્તો પસાર કર્યો છે એવામાં એકાએક તેના તેજ શબ્દો ત્હેમને પુનઃ શ્રવણ થયા પાછળ દષ્ટિ કરી જોયું પરંતુ ત્યાં હતું કંઈ ! પછી પોતે લાગ દેન લાઇ ચારે તરફ શોધ કરી પરંતુ કંઈપણ જણાયું નહિ.

નિદાન, ત્યાર બાદ કલાધવ સાહેબ સીટી વગાડતે પોતાના મકાન તરફ વધ્યા. એટલામાં વિજના ચમકારથી ત્રેનો રહસ્ય ભેદ ખુલ્લો કરનાર તિક્ષ્ણ દષ્ટિએ થોડે દૂર એક વાઘને જોયો. ખસ, તુરતમાં જ તે પર નિશાન સાધી બનદુક છોડી. તે ગગન ભેદી શબ્દે ગંગાની તરંગોથી ઠોકર ખાઈ એક અલૌકીક કરણ બ્વનીની સૃષ્ટિ કરી. કલાધવે પુનઃ વિજ ચમકવાથી જોયું કે વાઘજ નમીનપર પડી તરફડી રહ્યો છે. ખસ, તુરતમાં જ ત્રેમણે શેર તરફ વધતાં સીટી વગાડવાનો પ્રારંભ કર્યો અને વાતની વાતમાં હસ્તએ મશાલ લઈ ઘણા ગોરા અને કાળા શિપાઈઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કિન્તુ હાથ, આ શું !!! અરે આ કંઈ બલા છે !!!

હે રામ ! આ શું !!! કલાધવ સાહેબે પોતાના સામે ધરણીપર એક પરમ સુંદર 'સોળ વરસના સુકુમાર' બાળકને રક્તમાં તરબોળ થએલો જોયો, જેના કલ્પેજમાં ગોળી વાગી હતી. અને મુખેથી રક્તના ડૂવારા છૂટી રહ્યા હતા. અને પાસ-માં જ વાઘનું મ્હોર્ડું ચામ્ર પડયું હતું. પીડાથી તડફડતા બાળકના સરળતા મય મૂખને જોઈ કલાધવ સાહેબના વજ્ર હૃદયમાં મહાન આઘાત થયો. તે સમયે તે અંગ્રેજ વીરના હૃદયની તેવીજ અવસ્થા હતી. જેવી કે એક સમય હાથી બાણીને મુનિકુમાર સિન્ધુને મારી મહારાજ દશરથની થઈ હતી. અંગ્રેજ વીર કલાધવ સાહેબ થોડો સમય સ્તબ્ધ બન્યા અને તેજ સ્થળે જોડે રહી તે બાળક તરફ એક શરતે જોઈ રહ્યા અને સ્વયંમ તે બાળકને પોતાના બાળમાં ઉઠાવી ડૉક્ટરી ઉપચાર માટે પોતાના સ્થળે લઈ લીધો.

ડૉક્ટર મર્સન સાહેબને ત્યાં જ બોલાવવામાં આવ્યા, પરંતુ તેઓના આવ્યા પહેલાં જ બાળકની દુઃખદાદ પીડાનો અન્ત આવી ગયો હતો. અને તેના દેહરૂપ પીંજરામાંથી પ્રાણ પંખેર સદાને માટે આલોકમાંથી પરલોક ગમન સિધાવ્યો હતો.

શું અમારા મર્મસ પાઠકોએ આ સ્વર્ગીય બાળકને જાણ્યો ? તે બીજો કોઈ નથી પરંતુ આપણી આ ન્હાનકડી વાર્તાનો નાયક પૂર્વ પરિચીત બાળક “બહારજ” હતો. અફસોસ ખિચારો બહાર સંસારની સઘળી બહારને પોતાની સાથમાં લઈ સદ્ગત માતૃશ્રીનો ગોદમાં સયન કરવાને માટે આવ્યો ગયો ! અભાગી મીરકાસીમ ! આજે તું રાજ્ય અને પુત્ર એ બંને રત્નોથી રહીત બન્યો !!) સત્ય છે ! તે કોઈનું સામર્થ્ય છે કે લલાટના લખેલા લેખ ટાળી શકે !!!

નવમ પરિચ્છેદ.

ખહારનું સમાધી શુદ્ધ
યાને

કલાધર્મ સાહેબે કીધેલો ઉપવાસ.

❖❖❖❖❖
❖❖❖❖❖ મીર કાસીમને માટે ભોજનનો પ્રખંધ ઠરી ખોરાકી પોતાની
❖❖❖❖❖ સાથમાં લઇ પ્રત્યેક અર્ધ રાત્રિના સમયે “ખહાર”
સામે ઠિનારેથી હોડી લઇ કબ્રસ્થાનવાળી ઠિનારે આવી સુરંગમાં
ઉતરતો હતો, મીર કાસીમને રૂચી ન હોય તો પણ એકાદ બે
ત્રાસ ખહારના આગ્રહથી લેતો ત્યાર બાદ પાછલી રાત્રિએ ખહાર
પોતાના મુળ સ્થળે જવા હોડીમાં સ્વાર થતો હતો. કલાધર્મના
હસ્તે મરણ પામ્યો તે દિવસે પોતાની સાથે ઘાઘ અને ગુલને
પણ લાવ્યો હતો. ગામડાના જે ખેડૂતને ત્યાં ત્રણે જણ રહેવા
લાગ્યાં. તે દિવસથી ખેડૂત સુખમથી જીવન વ્યતિત કરવા લાગ્યો
તેથી તેને એમ શંકા ઉત્પન્ન થઇ કે આ બાળકો ઘણાં પ્રાલબ્ધી
છે તે કહોનાં હશે. તે બાળકોપ્રતિ દ્રષ્ટિ ફેંકતાં ખેડૂતને અત્યંત
પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થતો હતો જેથી તેમની ખરદાસ સારી રીતે
કરવા લાગ્યો.

પ્રતિદિન અરબી રાત્રીના સમયે ખહાર ગુલ અને ઘાઘને
લઇ વાઘનું આશ શરિરે ધારણ કરી સુરંગના રસ્તેથી કબ્રસ્તાનની
અન્દર મીર કાસીમની નાસે પહોંચતો હતો. મીર કાસીમ ગુલ
અને ખહારને પોતાની છાતી સરસાં આંપી ઘણાજ પ્રસન્ન રહેતો.

અને ભાન્તિ ભાન્તિના રનેહમયી વિનોદથી તે ખાળકોને આનંદ આપતો અને પોતે સન્તોષિ બનતો હતો. તેનું વિર હૃદય પણ ઘાડા સમયને માટે સ્ત્રી-સ્વભાવ-મુલ્લભ-કામલતાથી ખદલાઈ જતું હતું અને તે એક નજરથી કલાકો સુધી નેઈ રહેતો હતો.

ગુલ ન્હાના ન્હાના નાળુક હસ્તોએ કોઇ કોઇ વખત સુરીલી વીણા બજાવતી અને કોઇ કોઇ વખત,—

“ બહાર આઈ તો ઉસકે સાથહી,

ગુલકે કદમ આયે.

હુઈ રખસત અમનસે ચહતો,

વહ કીર કબ ઠરતી થી. ”

આ ગજલ સાંભળી મીર કાસીમ ત્હેને સ્વર્ગીય સુખ સમજીને થોડા સમયને માટે પોતાના બળતા કલ્પને શાન્તિ અર્પિતો હતો. બહાર જ્યારે ઘણા આગ્રહપૂર્વક ભોજન કરવાનું કહે ત્યારે ત્હેને સેંકડો વિચ્છુ ડાંબ સમાન વેદના થતી હતી. કારણકે વીતેલી તમામ ઘટનાઓ તેના અશુ સન્મુખ આવી હાજર થતી જેથી તે સુરદાવત બની કંઈક સમય સ્તબ્ધ થઈ જતો હતો.

જે દિવસે બહારે કલાધવ સાહેબની ગોળી ખાઇને જીવનની પૂર્ણાકૃતિ કરી હતી તે રાત્રિએ બહાર અને ગુલ નવાબ પાસેથી વિદાય થઇને સામી કિનારે પોતાની પૃથુકુટીમાં જવાને માટે ધૂપી રીતે જતાં હતાં તે દિવસે ધાઇ પૃથુકુટીમાં એકથી રહી હતી. તેમની સાથે ન્હોતી, બન્નેને હોડીમાં સ્વાર કરવા મીર કાસીમ સાથમાં લઇનેજ સુરંગમાંથી નીકળ્યો હતો.

પહેલાં મીર કાસીમના પંજાની અવાજ કલાકોને અવલુ કરી

હતી. ત્હેની પાછળ વાઘનું ચાત્ર ધારણ કરી ખહાર જતો હતો. તે સમયે વિજના પ્રકાશથી ખહારનું શરિર વાઘની સુરત કલાઇવ સાહેબને માલૂમ પડી અને ત્હેમણે પણ વાઘ સમજીને પોતાની ગોળી તેપર છોડી, ચાલાક નિશાનખાજ કલાઇવ સાહેબની ગોળી હવામાં સનસનાટ કરતી ખહારના હૃદયને વિંધી હવામાં ચાલતી થઇ એ જોઇ મોર કાસીમ પકડાઇ જવાના ભયથી બેહોશ ગુલ, - કેમકે બન્દુકની અવાજ અને ખહારનું પડવું જોઇ બેહોશ થઇ હતી, - ઉઠી સુરંગ તરફ દોડ્યો ! હા ! ! પોતાનો પ્રાણ સર્વને એવોજ પ્યારો હોય છે ! ! ? યદી મોર કાસીમ સુરંગનું મુખ છોડીને ત્યાંથી દોડ્યો નહી હોત તો ખહાર અને ગુલનું આ ભયાનક પરિણામ કદાપી ન આવેત ! અસ્તુ, બિધિર્વ લીયાન્ ! અર્થાત્ ઇશ્વર ઇચ્છા બલિયસી !

એ કારણે કલાઇવ સાહેબ ખહાર પાસે પહોંચ્યા, તો ત્યાં ખહારના શિવાય કોઇને ના જોયો.

બીજા દિવસે ખહારના શબને માટે ઘણો ઝઘડો મચ્યો. કેટલાકો ત્હેને ઝોળખીને નવાખનો પુત્ર મનાવવા લાગ્યા. તેમ કેટલાકો એ વાતને ન માની તેને ફિરિસ્તો કહેવા લાગ્યા. ત્હેના પોશાકથી સૌએ ત્હેને મુસલમાન હોવાનું માન્યું. તે કારણે કલાઇવ સાહેબે મુસલમાન દ્વારાજ ત્હેને ઘોર કફ્રન દેવાનો વિચાર કર્યો; પરન્તુ મુસલમાનોએ ખહારના શરિરનો ખિલ્લુલ અસ્વિકાર કર્યો. ત્હેનું કારણ એ લોકોએ એ ખતાવ્યું કે, “ આવા હસિન અને ખુબશ્ ઇન્સાનથી, ખલકે ફિરીસ્તા હોય છે, કારણ કે ફિરીસ્તાનના શરીરને દફન કરવું. અમારા લોકોની તાકાત ખહાર છે. ” ઇત્યાદિ.

કિન્તુ મુસલમાનોની આ મૂર્ખતા ઉપર ઠલાઇવ સાહેબે ક્યાન ન આપ્યું અને બીજે દિવસે પ્રાતઃમાં પલટણી મુસલમાનોના સ્વહસ્તે યથાવિધી સ્વયં ઠલાઇવ સાહેબે ‘ખહાર’ ના સમાધી ચૂકેને પુરું કર્યું.

તે દિવસે પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળ પર્યન્ત થણી ઉબ્જીતા પડી. બૈન્ડ વાગતું રહ્યું, સઘળી સેના શોક સુચક વદી પહેરીને ખહારની કબ્રપર પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવી રહી. મુસલમાન સૈનિક નમાઝ પડી રહ્યા, અને સ્વયં ઠલાઇવ સાહેબ મુસ્તૈદીની સાથ આ શોક કાળમાં શોક પૂર્ણ હૃદયથી ડરાઈ રહ્યા.

તે દિવસે ઠલાઇવ સાહેબે પોતાની સિલકમાંથી સો રૂપિયા ઠહાડીને ફકીરોને ખિચડી, કપડાં અને પૈસા વહેંચ્યા અને સઘળી ફોજની સાથે તેઓ પણ આખો દિવસ ઉપવાસી રહ્યા.

આ દિવસે તેમણે પોતાની ડાયરીમાં આ હૃદય-દ્રાવક વૃતાન્ત એવા ઠરણ વ્યંજક-શબ્દોમાં લખ્યું છે કે જે આજ પણ તેઓના હૃદયની સાથે વેદનાનો પરિચય આપવાને માટે ખસ છે.

અસ્તુ, હમો પણ નિમ્નલિખિત વાક્યને લખી આ પરિચ્છેદ પૂરો કરીએ છીએ:—

“ખહારે ચમન, ગુલ ખિલાતી હે કયા કયા;”

“ખદલતા હે રંગ, આ સમાં ટૈસે ટૈસે ! ! !”

દશમ પરિચ્છેદ.

“ મુગેસ્વાળા પીરશાહી. ”

આ ઘટનાને કંઈક દિવસો પશ્ચાત્ તે જગ્યાએથી અરધી રાત્રિના સમયે “ વીણા ” નો મીષ્ટ હવનિ શ્રવણ થવા લાગ્યો. અને ઠોઠ ઠોઠ વખત ઉપર લખેલી તાન પણ કાનોના પરદાઓને છેદવા લાગી, ત્યારે તો લોકો ઘણાજ ચકિત થયા અને આપસમાં કહેવા લાગ્યા કે,—“ શું ખહાર નક્કી બોહસ્તનો કિરસ્તો છે ? અને શું ખહારજ કબ્રમાંથી નિકળી પહેલાંની સમાન વીણા બજાવે છે અને માષ્ટતાન ક્રોધે છે ? ”

એ રીતે લોકો તરેહ તરેહની વાતો કરી તલનો પહોડ બનાવવા લાગ્યા, હવે તો પહેરાવાળાઓનું હૃદય ડરથી ઘણું ધડકવા લાગ્યું. આ વખતે પણ સઘળી હડકાત કલાઈવ સાહેબના કરણે પહોંચી, જેને સાંભળી તેઓએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે,—“ આ મામલાની અન્દર જરૂર કંઈનું કંઈ ગુપ્ત રહસ્ય છૂપાએલું હશે. ” એવો વિચાર કરી તહેમલે કંઈ રાત્રિઓ સુધી પોતે ધૂમીઘૂમીને ઘણી શોધ કરી, પરન્તુ વીણાના અવાજ શિવાય બીજા કોઈ પણ વાતનો પતો ન લાગી શક્યો જેથી આઠ દશ દિવસ એમજ વ્યતિત થયા. એક દિવસ પ્રાતઃમાં કલાઈવ સાહેબ પોતાના કમરામાં બેસી કંઈ ચીઠ્ઠી વાંચી રહ્યા હતા. એટલામાં કિશ્વાની ખાહર ઘણા ઠોલાહલા મચી ગયો. જે સાંભળી કલાઈવ

સાહેબ, મનમાં સમજથા કે,—"માલૂમ પડે છે." એ સોચમાં તેમની તલવાર મ્યાન ખહાર નિકળી પડી એટલે તુરતમાં જ ઉઠીને કિલ્લાની દિવાલ પાસે જઈને ખહારની ખાજી જોવા લાગ્યા તો,—
 "આ કેવો હલ્લો છે?"

કિન્તુ તહેમજી જોયું તો એકે મૂસલમાની સેના નથી તેમ મિર કાસીમ પણ દૃષ્ટિએ પડ્યો નહી. એટલામાં એક સેનાપતિ આવ્યો અને તહેમજી કલાઈવને કહ્યું,—

"જનાબે અહીં! આપના હસ્તે જે ખૂબસુરત ખાજકને ગોળીથી મારી નાંખ્યો હતો, તેજ ખાજક હાલમાં પોતાની કબ્ર-માંથી ઉઠીને હાલ એ જગ્યાએ ઘાસપર શયન કરી રહ્યો છે. છતાં આપને અમારું કહેવું અસંભવિત લાગે તો આપશ્રી પોતેજ તહેનો તપાસ કરો."

આ વિચિત્ર તમાસાને જોઈને કેટલીકવાર સુધી તો કલાઈવ સાહેબના હોશ ઉડી ગયા, પરન્તુ પુનઃ તેમજી પોતાની માનસિક દુર્બળતાને રોકી બહા બાંતી પોતે સ્વસ્થ થઈને ધીરે ધીરે તે ખાજકના શિરપર હસ્ત ફેરવેલા પ્રારંભ કર્યો, જેથી કલાઈવ સાહેબને માલૂમ પડ્યું કે ખાજકનું શિર ખરફ સમાન શિતળ છે. વધુમાં નાશિકાપર હસ્ત મુકતાં જણાયું કે સ્વાસ નથી ચાલતો જેથી તેમજી નિશ્ચય કર્યો કે તે શય છે.

તે વખતે ત્યાં જેટલા મનુષ્ય ઉભા હતા તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ; પરન્તુ કલાઈવ સાહેબનું આશ્ચર્ય વધુ સમય નહિ ટક્યું, તેઓ તુરતજ સ્વસ્થ થઈ બહા બાંતીએ શયને જોઈને કહ્યું કે—

"આ ખાજકનું શય નથી બલકે ખાજકીનું શય છે!"

અઘાપી તે શખના બદનપર પુરૂષને પોશાક ધારણ કરેલો હતો; પરન્તુ કલાઈવ સાહેબની શુદ્ધ દષ્ટિએ એ પોશાકની અન્દર પહોંચી એ વાતને સત્ય કરી દીધી કે બાળક નથી, પરન્તુ બાળકનો પોશાક પહેરેલી કોઈ બાળકી છે. !!!

નિદાન બીજે દિવસે શુક્રવારની પ્રાતઃમાં પુનઃ સોચ વાજીત વાગ્યા ! કલાઈવ સાહેબ સ્વયં “ફ્રેન્ડ રસ્મ” ની અનુસાર તે બાળકીને દફન કરવાની ઇચ્છાથી બહારની કબ્ર પાસે ગયા. આ સમયે કલાઈવ સાહેબની આજ્ઞાથી સર્વ હિન્દુ મુસલમાન આ બાળીકાની સમાધિ ક્રિયામાં શામેલ થયા. તે સમયે કલાઈવ સાહેબે શોકમાં ડુબીને જે કંઈ વાક્યો કહ્યાં હતાં, તે માહેનાં થોડાં અહિંપર લખ્યા શિવાય લેખીની કોઈ પ્રકારે અગામિ અલ્પ-યમાન થવાને આનાકાની કરે છે.

“કલાઈવ સાહેબે લખેલા વાક્યો ”

“Friends ! We have killed perhaps two innocent children, whoever they may be, nothing can undo what is Done. Let us do all honour that we can do to them. We shall have another military funeral for this girl say for this angel ! !”
અર્થાત્ મિત્રો ! અનાયાસે જે નિર્દોષ બાળકને આપણે મારી નાંખ્યા છે હશે ! ગમે તેમ હોય પણ જે થયું તે હવે થવાનું નથી. મરનાર બાળકોને હવે આપણાથી થાય તેટલું માન આપણે આપવું જોઈએ, બીજી પાયદસ્ત આ બાળકી માટે આપણે કરવી પડશે ! અરે ! બાળકી નહિ પણ સ્વર્ગિય સુંદરી ! ! !

ખહારની કામની પાસમાં જ ગુલના પ્રાણ સુન્ય કલેવરને ખીજી કામમાં રાખવાની સમાધિક્ષીયા પૂરી કરવામાં આવી. તે સમયે ત્યાં ઢેટલાક લોકો હતા તે સર્વેએ કલાધવ સાહેબ સાથે અશ્રુપાત કર્યો અને ગુલ તથા ખહારની કામપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી તદ્દપશ્ચાત્ ખાળક ખાળકોના સ્મરણાર્થે કલાધવ સાહેબની આજ્ઞાનુસાર પ્રતિદિવસમાં ત્રણ વખત તોપોની સલામી આપવાનું નિયત કરવામાં આવ્યું.

તે દરમિયાન ઘણા દિવસો બાદ કલાધવ સાહેબ કલકતા તરફ વિદાય થયા, તેમના જવાપર તોપોની સલામી પણ ગુલ અને ખહારના સ્મરણાર્થે પ્રતિદિન થતી હતી, -તે હવે બન્દ થઈ ગઈ; કિન્તુ એ વાત આજ દિન સુધી જાણી છે કે મુંગેરના રહેવાવાળા (વિશેષ કરીને મૂસલમાન) પ્રતિ શુક્રવારે તે ખાળક ખાળકોની કામોને પુણ્યોથી સજાવે છે, માન મન્નત કરે છે, તે જગ્યાને અઘાપી પર્યંત મુંગેર વાળા “ પીરશાહી ” કહે છે.

એકાદશ પરિચ્છેદ.

જીવન પ્રતીપ બુઝાયો.

પ્રિય પાઠકો ! આ ખાળકોને આપે જાણખી હશે તે ખીજી કોઈ નહિ; પરન્તુ આ ન્હાનકડી નવલકથામાં દર્શાવેલ ઘટનાની નાઇકા ગુલ હતી.

જ્યેમ ઘણા લોકોએ બહારને જોળખીને ત્હને નવાબબદો ખનાવ્યો હતો, ત્હેવીજ રીતે ગુલને પણ જોળખીને નવાબબદો કહી; તેમ ખન્નેનાં એક સ્વરૂપ બેઠ કલાઇવ સાહેબને પણ આ વાતનીપર વિશ્વાસ થયો કે નવાબપણ અહિંઆ કોઇ જગ્યાએ છૂપાએલો હશે. પરન્તુ આવાં ગુલાબ સરીખાં બે ખાળકોને મૃત્યુને શરણે થએલાં બેઠ ઘણા દિવસ સુધી બીલકુલ જીવી શકશે નહિ! કલાઇવ સાહેબે તરફ ખરોખર ખાંધ્યો હતો કારણ કે છેવટ તેમજ થયું તે બિચારે પોતાના બે ખાળકોના શોકમાં આપઘાત કરી મરણને શરણ થયો.

એ વૃન્તાન્ન અમોએ અગામિ દર્શાવ્યું છે કે જે રાત્રિએ બહાર માર્યો ગયો, તે રાત્રિએ ત્હેની ધાઇ ગંગાની બીજી કિનારે પોતાની પર્ણકુટીમાં હતી. આ તરફ બહારને જોળી વાગતાંજ હતભાગી મીરકાસીમ ગુલને લઇ સુરંગમાં જઇને સંતાઈ બેઠો હતો. એ દુર્ઘટનાથી ગુલ બેહોશ બની ગઇ હતી, જે ઘણી ઘણી કોણેસથી હોશમાં આવી અને ગાંડાની સમાન બહારના વિષયમાં પોતાના પિતાશ્રીને પ્રશ્નપર પ્રશ્ન કરવા લાગી-અફસોસ તે સમયે કમખખત મીરકાસીમની શું દશા થઇ હશે, ત્હેને અમો કોઇ રીતે લખી શકતા નથી. પુત્ર શોકથી તે એક ગાંડા સમાન થઇ ગયો હતો. અને ધીરે ધીરે ત્હેનું ગાંડપણ ત્યાં સુધી વૃદ્ધિને પામ્યું અને અંતમાં તે રાત્રે કે જે રાત્રિએ બહાર માર્યો ગયો હતો, તે (મીરકાસીમ) ગુલને સુરંગમાં બેહોશજ છોડીને એ દિશા તરફ નાશી ગયો અને સુરંગથી બહાર નિકળી તેજ રાત્રે મુંજે-રની સીમાથી મુક્ત થયો હતો. તે દિન પછીથી કોઇએ આ

સંસારમાં મીરકાસીમને જીવીત જોયો નથી. માલૂમ પડે છે કે તહેજે આ વજ્ર સમાન શોકથી મગ્નહૃદયી અને ઘણી ઉતાવળે પોતાના જીવનનો ફેંસલો કરી દીધો હશે ! ઘણાંઓનું એમ કથન છે કે ગુલને મરવાની દુઃખદ હકિકત સાંભળી પુનઃ મીરકાસીમ આવ્યો હતો. તે સમયે પોતાના ખન્ને બાળકોનું ભયાનક પરિણામ જોઈ, તહેજે પોતાના સ્વહસ્તેજ પોતાના શરીરનો ઘાત કરી નાખ્યો હતો; અસ્તુ ! જે કંઈ હો.

બીજા દિવસે ધાધજે ગુલ અને બહારને પાછા આવતાં ન જોયાં તેથી તહેજીના હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થયો છેવટે તહેજે ઘભરાઈને આ તરફ આવવા વિચાર કર્યો. નિદાન તહે મધ્યાન થતાં થતાં ગંગાપાર ઉતરીને મુંગેર પરત આવી. કિન્તુ અકસોસ ! તહેજે મુંગેર આવી પોતાના ચક્ષુએ બહારની જે દશા જોઈ, તેથી તે બિચારીનો એવો ખુરો હાલ થયો; જેવો કે માનો પોતાના બાળકને માર્યાજવાપર થાય છે.

તે (ધાધ)એ પોતાને બહુજ છુપાવી અને પોતાના શોક-વ્યાકુળ હૃદયના શોકોચ્છાસ અન્દરે અન્દર દબાવી બહારની સમાધિ ક્રિયા જોઈ અને પુનઃ તે તરફથી પોતાને છુપાવતી ગંગા કિનારે સુરંગની અન્દર ગુલ પાસે પહોંચી, કેમકે ધાધ પણ સુરંગની અન્દર જવાનો માર્ગ જાણતી હતી. જે ધાધજે એકલી સુરંગની અન્દર જઈને ગુલને જોહોશ પડેલી જોઈ.

ધાધને પહોંચ્યાના થોડાજ સમય પછી ગુલે હોશમાં આવી પોતાના ચક્ષુ ખોલ્યાં અને તહેજીના ગળે વળગીને બહાર અને મીરકાસીમનો હેવાલ ખરાખર પુછવાનો પ્રારંભ કર્યો, ધાધ

ખિચારી મીરકાસિમનો હાલ તો ખીલકુલ જાણતીજ નહોતી જ કારણે તહેણે નવાખની ખાખતમાં તો કાંઈ પણ ન કહ્યું; પરંતુ હા, ખહારના અઠાળ મૃત્યુનો સઘળો વિસ્તાર પૂર્વક હેવાલ કહી સંભળાવ્યો.

પોતાની ધાધના મૂળે ખહારના અઠાળમૃત્યુનો સઘળો હેવાલને શ્રવણ કરી ગુલ તેનો મર્મ સમજી અગર નહિ તે તો તેજ જાણે, પરંતુ તે સમયે તહેના ચહેરાપર હૃદયનો જવો ભાવ અળકતો હતો. તહેનાથી એમ પ્રતીત થતું હતું કે માને યમજ સહોદરના શોકથી તે ખિલકુલ ગાંડા જવી ખની ગઈ હતી ! તે સમયે એક અશુ કાડીને ધાધ તરફ દષ્ટિ લગાવી તહેને વારં-વાર પુછ્યા કરતી હતી કે “ખહાર ક્યાં છે અને ખાખાખન ક્યાં છે !”

ધાધએ અનેક પ્રકારે સમજાવવા છતાં મીરકાસીમને મળવા પર પણ ગુલ-ખહાર અને મિરકાસીમના માટે જરા પણ ન રોધ તહેના અશુની પુતળીઓ ચક્રર ખાવા લાગી. જોત જોતામાં તહેની મુખાકૃતિપર કૃષ્ણ છાયા છવાઈ ગઈ. તહેણીનો ચહેરો ગંભીર ખન્યો. તેનું પ્રત્યેક અંગ સ્થિર થયું એટલે પાશાણવત અચળ અધ ત્યાંજ બેસી ગઈ કહી પોતાની ધાધને એ વાત પૂછતી તે ઉપર લખવામાં આવે છે, કહી પોતાની કામળ આંગળીઓથી “વીણા” ના તારોને છોડતી, કહી ઉપર લખેલી ગજલના ટુકડાનું ગાન કરવા બેસતી, અને કહી પાશાણવત અચળ બેસી રહેતી હતી.

અફસોસ ! કલાઈવ સાહેબ તમોએ આ શું કહ્યું ! અફસોસ ! સફ અફસોસ ! ! ખહારના જીવન ગ્રહીપની સાથેજ ખિચારી બોળી

ગુલના જીવન-પ્રદીપને પણ એક વાર ખુઝાવી દીધો ! હાહન્ત !
હાહન્ત !! હા !!!

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

કશ્ચમાંથી વીણાનો નાદ.

એ મ કેટલાક દિવસો વ્યતિત થયા. ધાધએ ઘણી રીતે
સમજ આપી પરન્તુ ગુલે અજ જળ લીધું નહિ. કેાધ

કેાધ વખત પહેલાંની માફક અર્ધિ રાત્રિએ “વીણા” બજાવતી.
અને પોતે માપમાં ન રહીને તે ગજલનું ગાન કરતી હતી. જે
કિશ્કાની અંદર રહેવાવાળાઓ એ ભલી બાન્તિએ સાંભળતા હતા !
બહારના મૃત્યુને આઠ દસ દિન પછી એક દિન રાત્રિના ખારના
ટાંધમે ગુલ ધાધને સુરંગમાં છોડી એકાલી બહાર નિકળીને મંગા
કીનારે ભમવા લાગી; કેમકે જ્યારથી બહાર માયોં ગયો, અને
નવાબ ગાંડાવત બન્યો તે સમયે તે સુરંગમાંજ હતી.

નિદાન ગુલ અરધી રાત્રિના સમયે આમ તેમ ઘુમતી ઘુમતી
ચુંબકથી ખેંચેલા લોહની સમાન પોતાના સડજ બાધ બહારની
કશ્ચ તરફ ચાલી અને કશ્ચની પાસે પહોંચીને ત્હેની પાસેજ
શયન કર્યું.

હા, કદાચિત્ જગદીશ્વરે એમ સમજીને કે—“આ સ્વાર્થમય
પાપી સંસાર મેં પવિત્રતાની પ્રતિમા મૂર્તિ ગુલને રહેવાને માટે
ઉત્તમ સ્થાન છે નહિ” ત્હેને પણ સ્વર્ગમાં આમંત્રણ કરી બહાર-
ની સાથે મેળવી ધા શે !!!

અસ્તુ! ગુણ જે પહેને વારંવાર યાદ કરતી હતી તે અન્તમાં બીલકુલ સત્ય થઈ ગયું કે,—

“ બહાર આઈ તો હંસકે સાથહી,
ગુણકે કદમ આગે.

હુમ રખસત અમનસે થઈ તો,
ફિર વહ કબ કરતીથી !!! ”

પ્રાતઃ યતાંજ તે કિશ્કાના રહેવાવાળાઓએ ગુણને બહારની કબ્ર ઉપર મૃત્યુને શરણે થએલી જોઈ, પુનઃ જે કંઈ બન્યું હતું તેનો ખૂલાસો અમો ગત પરિચ્છેદમાં લખી ગયા છીએ.

પ્રાચિન લોકોનું એવું કથન છે કે,—“ યમજ અર્થાત એક સાથેજ પૈદા થએલાં બાળકોમાંથી યદિ કોઈ રોગ આદિમાં પ્રસ્ત થાય તો બીજી પણ તેજ સ્થિતીને પામે છે, કદિ ત્હેમાંથી એક મૃત્યુને પામે તો બીજી પુનઃ નથી જીવીત રહેતું ” એ પ્રતાન્ત કથાં સુધી સત્ય છે ત્હેને જગદિશ્વર જાણે પરન્તુ અહિંઆં તો એ લોકોનું કથન બિલકુલ સત્ય નિવડયું, અને તેવુંજ બન્યું !

ગુણની સમાધિ કીયા પણ અભાગી ધાધએ પોતાના ચક્ષુએ જોઈ, અને ત્હેના બીજે દિન્ને તે પણ “ ગુણ અને બહારની કબ્ર પાસેજ મૃત્યુને શરણે થએલી જોવામાં આવી. કંઈ લોકોએ ત્હેને પણ ઓળખી, સદૈવ સાથે રહેવા “ગુણ-બહાર” નું પાલણુ પોશણુ કરવાના કારણે (ધાય) ને પણ “ ગુણ-બહાર ” ની કબ્ર પાસેજ દફન કરવામાં આવી આ સર્વે બની ચુક્યું, પરન્તુ પુનઃ કોઈ દિન હતભાગી મીર ઠાસીમની સુરત જોઈ નથી.

“ગુણ-બહાર” ના હૃદય વિદારક પરિણામ પશ્ચાત્ત અરધી રાત્રિના સમયે કબ્રસ્તાન તરફથી “વીણા” ની સુરીલી ધ્વનિનો

એવાજ ખરાખર કિલ્લા વાળાઓને શ્રવણ થયો જ્યો કિલ્લામાં રહેનાર સર્વ પ્રજા ખળભળી ઉઠી સર્વ ભયભિત બની કાંપવા લાગ્યા. આ સમાચાર કલાઇવને પણ પહોંચ્યા. પુનઃ તેઓએ કંઈ રાત્રિએ સુધી ખરાખર ઘુમીને “વીણા” ખજાવનાર તેમજ ગાન કરનાર મનુષ્યોનો રહેજસાજ પતો મેળવ્યો, તદ્દપશ્ચાત્ તેઓને કંઈ જોવામાં ન આવ્યું, હા; એટલો તહેમણે અવશ્ય નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે, “એ દ્વનિ કબ્રસ્તાન તરફથીજ આવે છે.” પરન્તુ ભયભિત બની તે તરફે જવાને ઠોઠની હિમ્મત પહોંચતી નહોતી.

ત્રયોદસ પરિચ્છેદ.

દેવાંગનાઓનો નાટારંગ

યાને

ગુલ ખહારનાં અન્તિમ દર્શન.

અંગ્રેજ શિક્ષાના પ્રભાવે ઠોઠ ઠોઠ વિકૃત યોપરીના અંગ્રેજ ભાવાપન્ન હજરત આ ઘટનાનો મર્મ સમજવામાં બીલકુલ અપારજ રહે, ચાહે ઠોઠ હઠીલો મહાત્મા આ જુતાન્ત સર્વથા અસ્વીકાર કરે. ચાહે નવી રોશની પડેલ, ઠોઠ નવિન જમાનાના લોકો આ પર વિશ્વાસજ ન લાવે, અને ઠોઠ વિદ્વાન મનુષ્ય માનેજ નહિ, પરન્તુ અહિંયાં તો અમો સાથેસાચી ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, જે આજથી દોઢ સતાબ્દી પૂર્વે થઇ હતી અને જેનાપર કલાઇવ સાહેબ આદિ નિરખૂખી તળીયતના અંગ્રેજને પણ આશ્ચર્ય નહી, પરન્તુ વિશ્વાસ પણ કરવો

પડયો હતો. અરધી રાત્રિનો સમય હતો, અંદ્રમા પોતાનો પ્રકાશ સ્વર્ણપર પ્રકાશી રહ્યો હતો. શિતળમન્દ અને સુગન્ધથી વિભુષિત હવા પોતાનો રંગ જમાવી રહી હતી તે સમયે મુંગેરવાળા કિલ્લાની આ બાજુએ કશ્મિર નજદીકમાં એક વિશાળ બગીચો હતો ત્યાં ઘણો શોર ખડોર થતો માલૂમ પડતો હતો.

તે સમય પ્રતિદિન અનુસાર કશ્મિરનાની બાજુએથી સુરિલ “વિષ્ણુ” ની રસીલી તાનના ઝળુકારા હવામાં તરવા લાગી કિલ્લા બાજુએના ધડકતા હૃદયમાં પૂર્વવત્ બળબળાટ થવા લાગ્યો.

એ અમો કહિ ચુકયા છીએ કે કેટલાક દિવસો સુધી કલાધવ સાહેબે આ બાબતે ઘણી શોધ કરી હતી. પરંતુ હજી લગી તે રહસ્યનો અન્ત તેઓ મેળવી શક્યા નહોતા, તો તેઓ આજે તે અવાજને સાંભળતાંજ પોતાની બન્દુક ઉઠાવી ખડા થયા, તેમની સાથે બીજા અંગ્રેજ અમલદારો પૈકી જેમાં ડાકટર મૂર્સન, સેનાપતિ ફેજર અને પાદરી મટન પણ હતા તે સર્વ તૈયાર થયા.

નિદાન જ્યારે કલાધવ સાહેબે કંઈ અંગ્રેજોની સાથે કશ્મિરનાની તરફ ચાલ્યા તો તહેમની સાથે ઘણા ગોરા અને કાળા શિપાઈ પણ સામીલ હતા. તેઓ સર્વ પોતીકાં હથોડીઓ સજીત હતા. અને તેઓમાં ઘણાઓના હસ્તમાં પ્રકાશમાન મસાલો હતી તે સર્વ ધીમે ધીમે કદમ ઉઠાવતા તે કશ્મિરના તરફ ચાલ્યા. અને થોડાજ વખતમાં તે લોકોએ એક એવી જગ્યાએ પહોંચ્યા કે જ્યાંથી “ગુલ-બહાર” ની કશ્મિર કેવળ સો કદમજ દૂર હતી.

ત્યાં પહોંચતાં સર્વ લોકો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સર્વએ પોતાના પગોને પૃથ્વી સાથે એવા જઠડી દીધા કે તહેમાંથી કોઈ ઇસમ

એકદમ એક પણ ડગ આગળ ચાલી શક્યા નહિ. તે સમયે તે સર્વ લોકોના આશ્ચર્ય ઉદ્ભવ અને ભયનું કંઈ કામ ઠેકાણું પણ ન રહ્યું. તેથી સર્વેના હૃદય એવી રીતે ધડકવા લાગ્યા કે, માને “વીણાનો” નો તાલ મેળવવા મૃદંગપર થાપ દેવામાં આવતી હોય!!! તે સર્વ ભયભિત ખની કાંપતા હતા, સર્વ ચૂપચાપ હતા. સર્વ એકજ પ્રકારે પાશાણુવત મૂર્તિ સમાન પોતપોતીકા સ્થળે ઉભા હતા. તે સમયે કલાધવ સાહેબ જેવા અંગ્રેજ અમલદાર પણ ભયથી વિહવળ ખન્યા તો પુનઃ હિંદુસ્થાન વાસિઓની શું વાત કરી શકાય !

તે સર્વએ એવું શું જોયું કે જથી તે સર્વની આવી દશા થઈ ઠીક સાંભળો કહું છું.

તે લોકોએ શું જોયું કે—“ગુલ ખહારની કમ્પની પાસે એક ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન કરે તહેવો સુશોભિત ખગીચો ખિલી રહ્યો છે અને ખગીચાની વચ્ચે વચ્ચે એક ચાંદીના પલાટ કાર્મ પર એક સુવર્ણ જડિત સિંહાસન ખિરાજમાન કરવામાં આવ્યું છે. તહેના ઉપર મોતન માળા જડિત ચાંદની ખાંધવામાં આવી છે તહેની નીચેની ખાજુના ખિછાનાપર એક એકની સામે ગુલ અને ખહાર ખિરાજમાં છે એકના હસ્તમાં પુષ્પમાળાઓ અને ખીજના હસ્તમાં મેવાના થાળ એવું દ્રસ્ય નજરે પડતું હતું ગુલ અને ખહારની ખિદમતના માટે દેવાંગનાઓ મૌજુદ હતી, જમાંથી કોઈની પાસે અમ્મર, તો કોઈના હસ્તમાં છત્ર, તેમ કોઈના હસ્તમાં પંખો તો કોઈની પાસે પાનદાન હતાં એ સમયે ગુલના હસ્તમાં એક રત્નમય “વીણા” હતી અને ખહારના હસ્તમાં એક દ્વિય મૃદંગ!!! તે સમયે તે ધાધ પણ શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરી ત્યાં હાજર હતી. તદ્દપશ્ચાત ગુરૂ “વીણા” ખજવી નીચે લખેલી

ગજલનું ગાન કરવું શરૂ કર્યું. ખહાર મૃદગનો તાલ મેળવવા લાગ્યો અને દેવાંગનાઓનાં ઝુંડ નાટા રંગ કરવા લાગ્યા:—

ગજલ.

“ જામ જર જર કે મએ હોશરવા દે સાકી,
આજ છતની તુએ તોફીક ખુદા દે સાકી.
ખુમ કા ખુમ લાકે મેરે મુંહસે લગા દે સાકી,
ખાદે મુદત તૂ મુએ આજ છકા દે સાકી.
મુંહસે લગતે હી મેરે હોશ ઉડા દે સાકી,
એસી ખોતલ કોઇ ચુનકર મુએ લાદે સાકી.
આલમેં આલમેં સૈરે ગુલો લાલ દેખૂં,
જરકે સાગર મએ ગુલરંગ કાલા દે સાકી.
એક દો જમકી ખાતિર નચુરા મુઝસે આંખ,
એન મસ્તીમેં તુઝકો ન દગા દે સાકી.
બે ગજલ અખતો કલ્લેજહી ભુના જતા હૈ,
ખિતે મય જલદ મુએ ભુન કે લાદે સાકી.
તેરી ઉમ્મેદ પ: “રિન્દ” આયા હૈ ઉફતાં ખેબાં,
હુઝ તલછટ હૈ બે શીસેમેં પિલાદે સાકી.

ગજલનું ગાન પૂર્ણ થવા પશ્ચાત્ ગુલ-ખહારે પોતાના હસ્તેથી ગુલે ખહારને અને ખહારે ગુલને એમ અન્યો અન્ય પુષ્પમાળ સ્થમરપિત કીધી ત્યાર બાદ દેવાંગનાઓએ તહેમને ભોજન કરાવ્યું પાન સોપારી આપ્યાં ત્યાર બાદ એવી વિજલડી ચમકી,—વિના વાદળોએ વિજલડીનો ચમકાર થવાથી કલાધવ આદિ સહયોનાં ચક્ષુ બન્દ થઇ ગયાં ત્યાર બાદ તે સર્વેએ પોતાનાં ચક્ષુ ખુલ્લાં કર્યાં. તો સુનસાન કબ્રસ્તાન શિવાય કોઇને કંઇ પણ દ્રષ્ટિએ પડ્યું નહિ. હા ! સો કદમ પર તે “ગુલ અને ખહારની કબ્રઓ માં જૂદ હતી, પરન્તુ ખજિચો અથવા તે સજ્જાનું કંઇ નામ નિશાન નહોતું !!!

ઉપસંહાર.

એ વિચિત્ર કૌતુકને જોઇ કલાધવ આદિ સહયોના છઠા છૂટી ગયા અને તે સર્વ પડતા આપડતા પોતાના નિવાસે આવ્યા.

પ્રાતઃકાળ થતામાં સર્વ ગોરા અને હિન્દુ-મુસલમાન સૈનિકોએ કલાધવ સાહેબ પાસે એ આશ્ચર્યની દર્ખાસ્ત મૂકી, કે:—
“અમે લોકો હવે એ કિલ્લામાં રહેવાને ચડાતા નથી.” એને ઉત્તર કલાધવ સાહેબ આપવાની તૈયારીમાં છે એવામાં વિલાયત થી ટપાલ આવી જેમાં કેટલાક પત્રો આવ્યા હતા તેમાં કલાધવ સાહેબના સીરનામાનો પણ પત્ર હતો, તે પત્ર કલાધવે જોયો અને વાંચતાની સાથેજ પોતે ખૂરસીપરથી ઘરણીપર ઢળી ગયા. જેથી ડોક્ટર મર્શને થોડાજ વખતમાં તેમને હોશમાં આણ્યા. એનું કારણ એ હતું કે વિલાયતથી જે પત્ર આવ્યો હતો તેમાં કલાધવનો પુત્ર અને પુત્રી મરણ પામ્યાના સમાચાર હતા.

નિદાન, પુનઃ કલાધવ ઉદાસ થઇ વિલાયત આદ્યા ગયા, એ કિલ્લાના સર્વ, ગોરા અને કાળા સિપાઇઓ તાત્કાલી નિકળી આદ્યા ગયા. અને “ગુલ-ખહારની કબ્રને લોકો પુજવા લાગ્યા.

સચ્ચમુચ્ચ, જગદીશ્વર ! તુ પરમ દયા મય છે, અને જેથીજ હું ગુલ અને ખહારના અમ્મર આત્માને પરમ શાન્તિ પ્રદાન કિધી, અન્તકાળને વાસ્તે એ જન્મેને પરસ્પર મેળવી દીધાં !! આશા છે કે હવે એ જન્મે અમ્મર અને સ્વર્ગીય આત્માઓનો કદાપિ વિયોગ નહિ થાય !

વધમસ્તુ !!! ॐ શાન્તિ: ! શાન્તિ: !! શાન્તિ: !!!

એક અમૃતપુદ્ય

આતંકનિગ્રહ

લગભગ ૪૦ વર્ષમાં એ ગો
ચામસ ગુણેને લીધે કાઠિયાવાડ,
હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં ફેલા
વાય ચીન વગેરે પ્રદેશોમાં પકેચી;
હાલની રણભૂમિના દેગો તથા આ
પણ પૂરતા ફેલાવાને પામી છે. ક
વન કરવાથી દસ્ત સાફ આવે છે. ધ
ધારે અને વધારે થાય છે. શરિરમાં ત
પચવાથી અગરણ તદન નાશુદ થાય છે,
વગતું કેાધ પણ જાતનું નહાતું મોટું દરદ
માથે કદી પણ ટકી શકતું નથી. અને તેથી
આને માટે સંખ્યાબંધ સર્ટીફિકેટો આણું

ખત્રીસ ગોળીની ૩૫૦ ૧ એકની ૪
૧ એક. એક ૩૫૫ સોળ દિવસ ચાહે
ફેની વધારે વિગત જણવા માટે પ્રાધ

વૈદશાસ્ત્રી મશિ

પાઠાસીક, ડીટીટીવ, પ્રત્યાહિ
સરભા પ્રથિથી નવચરિતો અને
કથાઓ પ્રકટ કરતી

કુલ પ્રથમાળા

આજમ રૂ. ૨-૮-૦

૧૨ ... રૂ. ૩-૮-૦

ના વરસમાં આક્રમે: મળનાર કિં

“આક્રમ” (૨) શુભમહાર (૩) “યુ-
રાણા જ જ હ દુર (૫) “રુક દાર પૂ”
તાઓ” વિગેરે કિંદે મળશે.

બ ના કરતા! એક વરસમાં તો રૂક
બરાબ જશે! આજમ રૂકેક થયા

શ્રી સાહિત્યકુલ પ્રથમાળા

સામોર, શુભમહાર.

